

ШЫН

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 154 (16927)

2004 чылдың
НОЯБРЬ 18,
четверг

Номерни парлагаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.30.
Садар өртөө 3 рубль.

Россия Федерациязының күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫ

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажил-чорудулгазы дээш "Ада-чурттуң мурнунга ачы-хавыялары дээш ийги чергеңиң" ордениниң медалы-биле Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг Национал музейиниң Тыва Республиканың төөгү килдизиниң улуг эртем ажилдакчызы Монгуш Борахович КЕНИН-ЛОПСАННЫ шаңнаар. Сургуулдарны өөредиринге болгаш кижизидеринге ачы-хавыялары база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Россия Федерациязының алдарлыг башкызы" хундулг атты: Тыва Республиканың №2 профессионал

училищези эге профессионал өөредилгениң күрүне өөредилге албан чериниң директорунуң оралакчызы Светлана Григорьевна МАНЕЕВАГА; Кызылдың № 4 профессионал училищезиниң эге профессионал өөредилгезиниң күрүнениң өөредилге албан чериниң директорунуң оралакчызы Анна Мухамеджановна ПОТАПОВАГА; Тыва Республиканың Күрүне лицейи ниити өөредилге албан чериниң директору Татьяна Оюновна САНЧААГА тыпсыр.

Россия Федерациязының Президентизи
В.ПУТИН.

Москва, Кремль, 2004 чылдың ноябрь 5.

ӨРТ-ХАЛАПКА ТАВАРЫШКАННАРГА ДУЗАДАН КӨРГҮЗЭЭЛИҢЕР!

"СИБИРСКИЙ НАРОДНЫЙ СОБОР" ДЕП РЕГИОНАЛДАР АРАЗЫНДА ХӨЙ-НИИТИ ШИМЧЭЭШКИНИНИҢ РЕСПУБЛИКА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ КЫЙГЫРЫ

Эргим чаңгыс чер-чурттугларыбыс!

Муңгаранчыг халап болгандыр. Он-он кижилерни чурттаар чер чок арттырган, өлүм-чидимге таварыштырган айыылдаг озал-ондак хенертен келген. Силерниң ханы ажыг-шүжүүнерни үлежирин чөпшээр көрүңер. Бо берге үеде эмчилерин, милиция, прокуратура, өрт болгаш амы-тын камгалаар албан черлериниң ажылын, оларның албан-ажылының мурнунга хүлээлгелерин, харысалгаларын болур-чогууру-биле үнелээр апаар бис. Хөй-хөй кижилерниң хамааты хүлээлге езугаар айыыл-халаптан когарааннарга дуза чедирер дээн күзел-чүткүлүн амгы үеге дүүшкөк, төлөптүг-дир деп үнелээр апаар. Республиканың болгаш Кызыл хоорайның хөй-ниити организациялары айыыл-халапка таварышканнарга чогуур дузаны көргүзеринге бүзүреливис улуг.

"Сибирский народный собор" деп хөй-ниити шимчээшкениниң республика конференциязының киржикчилериниң мурнундан республиканың хамаатыларын, хөй-ниити организацияларының кежигүннеринге озал-ондакка таварышкан кижилерге дуза

чедиреринче кыйгырып тур бис! Айыыл-халапка таварышканнарга дузалажыңар!

Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының чөвүлелиниң президиуму июль 15-те эрткен хуралга Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунда 17 "а" бажыңга өрт халавының дугайында ТР-ниң Профэвилелдер федерациязының даргазы К.Х. Шавырааның информациязын дыңнап чугаалашкаш, когарааннарга дуза көргүзерин шиитпирлээн.

"Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязы, ооң кежигүнү бүгү организациялар, профэвилелдериниң бүгү кежигүннери кажыдалдың бо хүннеринде когарааннарже холдарын сунуп, айыыл-халапка таварышканнарны чааскаанзы-ратпазы-биле ачы-буян чедирериниң бүгү хемчеглерин алыр" деп хурал доктаалында айткан.

Президиум хуралы өлген кижилерниң төрелдеринге ханы кажыдалды илгерилээн, Профэвилелдериниң федерациязы, ооң адырлар аайы-биле комитеттери, бүгү эге организациялары когарааннарга дуза чедирери-биле банкыда ажиткан агар санче акша шилчидерин шиитпирлээн. А агар сан чок эге организациялар профэвилел дузаламчызын ажил берикчилериниң агар саннарын дамчыштыр шилчидер.

Хоочуннар бажыңында немелде тудуг.

ДЕТКИМЧЕ

назылыг, 22 школа назыны четпээн кижилер бар, оларның иштинден 29 кижиле ажилдап турар. Когаралга таварышканнарның кадзының байдалын тодардыры-биле 2004 чылдың ноябрь 14-15 хуннеринде 165 кижиниң, ооң иштинде 71 уругун, бүгү тала-лыг эмчи шинчилгезин эрттирген. Шинчээн уругларның хөй кезин

Ужуражылга үезинде.

Тыва Республиканың Чазаа Паротурбинная кудумчузунда 17 «а» чуртталга бажыңыга бо чылдың ноябрь 10-да болган өрт халавындан когарааннар-биле ужуражылганы ноябрь 16-да Кызылдың хоочуннар бажыңының залыңга эрттирген. Ооң ажылыңа Тыва Республиканың Чазак кежигүннери, яамыларның, ведомстволарның, суд, прокуратура, иштики херектер органнарының удурткучулары, Кызыл хоорай чагыргазының харысалгалыг ажилдакчылары, республиканың кожууннар чагыргаларының даргалары болгаш өскелер-даа киришкен. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ужуражылганы башкарып эрттирген.

Ш.Д.Ооржак сөс алгаш, Паротурбинная кудумчузунун 17 «а» чуртталга бажыңыга болган өрт айылындан когарааннарга Тываның чонунуң, ТР-ниң Чазааның, Улуг Хуралының, Кызыл хоорай чагыргазының мурнундан ханы кажыдалын илереткен. Өрт халавындан когарааннарга РФ-тиң Президентизиниң Администрациязындан, РФ-тиң Федерация Чөвүлелинден, Күрүне Думазындан, Сибирь федералдыг округтан, Россияның дыка хөй девискээрлериниң удурткучуларындан болгаш өскелерден-даа качыгдалын илереткен телеграммалар

келген, ынчангаш качыгдалга таварышканнарның ажыг-шүжүүн бүгү Россияның, Тываның улустары үлежип турарын Дарга дыңнаткан.

Өрт халавын таварышканнарны чурттаар оран-сава, аш-чем-биле хандыраар, эмчи дузазын болгаш өске-даа бирги ээлчегниң дузазын чедирер Күрүне комиссиязының даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Е.К. Матвеева бир дугаарында ужуражылгага дыңнадыг кылган. Өрт айылындан когараан 16 өг-бүлениң 71 кижизи №38 уруглар садында, 24 өг-бүлениң 77 кижизи ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының албан черлеринде чурттап турарын ол чугаалаан. Оларны хүнде 3 катап халас чемгерин организастаан. Өг-бүле бүрүзүнүң социал паспортун тургускан, ол езугаар алырга 81 улуг назылыг, 45 школа

СОЭ көргүзүглери бедик болган, ол коргуп девидээниниң чылдагаанындан болган деп санаан. Флюорографтыг шинчилгени 78 кижиле, ооң иштинде 19 уруглар эрткен, бир кижиле өкпе туберкулезундан аарыг болган, эмчиде чыттырган. Республиканың кеш-шээр аарыглар эмнелгези 100 кижини шинчээни, ийи кижиле аарыг болган. Кеш эмнелгези 112 кижини шинчириге, 7 кижиле кодуурааны илэрээн. Инфекция эмчилери 116 кижини шинчээш, 4 кижиде хоочураан өт аарыгы барын тодараткан. Уруг божуп болур назылыг херэзженнерниң кадзының байдалын республиканың уруглар эмнелгезиниң специалистери шинчип көргөн. Өрттен когарааннарның кадзының байдалын тодардырып эмчи шинчилгези уламчылап турарын Е.К. Матвеева чугаалаан. (Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Кааа? Чүү? Сонуургаптаалыңар

Кадыкшыл акциязы

Ноябрь 18-19 хуннеринде ТР-ниң Күш-культура, спорт болгаш аныктар политиказының талазы-биле яамызы Шекпээр, Кызыл-Мажалык, Ак-Довуракка кадыкчагай амыдыралды суртаалдаан Кадыкшыл акциязын эрттирер. Бо хуннерде Курнарконтроль черинден, СПИД төвүнден, кеш-шээр аарыглар диспансеринден специалистер база республиканың Аныктарының дышта-нылга төвүнден аныктар артистер, республиканың билдингир спортчулары бо суурларның болгаш Ак-Довурак хоорайның школаларына, культура төптеринге лекцияларны, тренингтерни, янзы-бүрү оюннарны, профилактиктиг беседаларны, концерттерни болгаш маргылдааларны организастап эрттирер.

Шүлүкчүнүң чырык адынга

Өвүр кожуунга баштайгы тыва профессионал лирик, шүлүкчү Монгуш Баянович Доржунуң төрүттүнген хүнүнден 65 харлаанынга тураскааткан кожуун чергелиг байырлыг кежээ болган. Аңаа

чогаалчының шүлүктери, новеллаларының аяңныг номчулгазы, мөөрейлер болуп эрткен.

М.Б.Доржу аттыг библиотекада чогаалчының ажил-ижин, амыдыралыңа тураскааткан музей-булуңну дерип кылган.

Он ийис чаштар немешкен

Эрткен неделяда Кызыл хоорайның ХБАБ эргелели 2004 чылдың бирги чартык чылдың түңнелдерин үндүргөн. Бо үениң дургузунда хоорайга 293 өг-бүлелер немешкен. Чарылган өг-бүлелерниң саны — 196.

Ниитизи-биле хоорайга 1114 чаштар төрүттүнген, оларның иштинде 10 кижиле ийистер.

Дуза кылдыр

Найысылалда Паротурбинная кудумчузунга болган өртке когарааннарга бүдүн республиканың чону кажыдалын илередиң, дузазын көргүзүп турар. В.Кек-оол аттыг хөжүм-шии театрынга В.Шекспирниң "Лир хаан" деп көргүскен шиизиниң орулгазын агар санче шилчиткен.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазаанда

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП
ТУРАР

ТР-ниң Чазааның дүүн эрткен хуралына Паротурбинная кудумчузунда 17-а бажыңга өртке качыг-дааннарда социал дузаламчы көргүзөр дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Е.К. Матвеева кылган.

Ноябрь 10-да өртке качыг-дааннарны № 12 школага, ооң дараазында хүннүң кежээзинде — № 38 уруглар садыңга 71 кижини, республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының реабилитация төвүңге 77 кижини тургускаш, хүнде үш катап чөмгө-рерин организастан. Ноябрь 16-да качыгдан кижилерни Кызыл хоорайда хоочуннар бажыңында тудуштур туткан бажыңче көжү-рүп киирерин организастан болгаш ук ажылды бөгүн доозар. Ниитизи-биле хоочуннар бажы-ңынче 35 өг-бүлени азы 153 кижини, ооң иштинде Паротурбинная 17-а бажыңга киир бижиттирген-нерден аңгыда, киир бижитилге чок турганнарны, стационарларга эмнедип турганнарны көжүрүп киирген. Беш кижини боттарының төрелдеринде чурттап турар. Ыңчалза-даа бир эвес олар социал албан черинге дилег киирер болза, оларга хоочуннар бажыңындан өрээлдерни бээрин Е.Матвеева дыңнаткан. Өг-бүлениң бүгү кежигүннери өртке өлген, боду Россия Армияның хүрээлинде албан эрттирип турар анык оолга бажыңы база бээр, ону оочурда тургускан.

Кызыл хоорай мэриясы тудуштур туткан бажыңның чурт-такчыларыңа комендантыны, а хоорайның ИХЭ-зи милицияның дежурный постуну тургускан. Дерин-селзэн медицина пункту-зун, бирги болгаш ийги каъттарга куньяны, дыштаныр өрээлдерни тургузар.

Өрт үезинде качыг-дааннарны хоочуннар бажыңынче көжүргени түр айтырыг, ону улуг назылыг кижилер билзе чогуур, чүге дизе олар ам дээрзинде боттарының төрелдеринде чурттап турар. Бо айтырыг Бүрэн кудумчузунда 24 квартиралыг бажың кажан ажыл-галга киреринден хамааржыр деп, Е.Матвеева демдеглээн. Ынаар кымның баштай көжүр-кирерин чуртталга комиссиясы шийттирлээр. Арткан кижилер тудуштур туткан бажыңга ол-ла хевээр чурттаар, а база бир 24

АЙЫЫЛ- ХАЛАШКА
КОГАРААННАРГА ДУЗА

Тыва Республиканың Чазааның ноябрь 16-да болуп эрткен хура-лынга Паротурбинная кудумчу-зунда чуртталга бажыңыңа бол-ган өрттен когарааннарда дуза чедирер болгаш амы-тыныңдан чарылганнарның хөөржүдүлгезин организастан талазы-биле Күрү-не комиссиязының ажылының дугайында айтырыгны чугаа-лашкан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.А. Барыбинниң дыңнадыын езугаар хуралдың хүлээп алган докта-алында Күрүне комиссиясы өрттен когараан улустарга болгаш хөөржүдүлгени организастанар талазы-биле дуза чедирер: эрге-хоойлу, этика талазы-биле, социал, транспорт, документилер катап тургузар, саң-хөө, ажыл-агый, кожоуннар болгаш масса-лыг информация чөмүскөтери-биле ажылдаар болгаш орнукшут-каннарның сөөлгү доюн эрттирер

квартиралыг бажыңны тудар айтырыгны шийттирлеп турар: Тываның премьери РФ-тиң Чазааның даргазы М.Е. Фрадковче, РФ-тиң Президент Административиязының удуртукчузу Д.А. Медведевче, РФ-тиң Күрүне Дума-зының Даргазы Б.В. Грызловче чагаалар чоруткаш, качыгдан өг-бүлелерге 24 квартиралыг бажыңнар тудуп бээр хөрөңги бээрин дилээн.

Өрттенген бажыңның чурт-такчылары кергеп-далбаараан-нын оларның чамдыктары психиктиг берге байдалга таварышкан, ноябрь 15-16-да олар диспансеризацияны болгаш эмчи шинчилгелерин эрткен. Аар арааннарны Кызыл хоорайның эмне-профилактика албан черлеринче эмнедири-биле чоруткан.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйның, социал адырның, рес-публиканың чуртталга фондузунуң өртке удур айыыл чок болурунуң байдалын өөренип көөр талазы-биле ажылчын бөлүктү тургузар дугайында айтырыгны ук хуралга база чугаалашкан. Бо ажылда четпестерни чайладырының сон-гаарладып болбас хемчеглерин тус чер чагыргаларының ажылдап кылырынга дузаны көргүзөр. Ажылчын бөлүктү Чазак Аппа-радының болгаш Канцелияның, яамыларның, ведомство-ларның, өрт албанының, ОБЯ-ның харысалгалыг ажылдакчыла-рындан тургускан. Ноябрь 18-тен 28-ке чедир ажылчын бөлүк тус чер чагыргалары-биле кады Тываның чурттакчылыг бүгү черлеринге өртке удур айыыл чок болурунуң байдалын өөренип көөр, түңнелди үндүрер. Өртке удур айыыл чок чоруктуң чаңгыс-даа хажыдышыкын кичээңгей чок арттырып болбас, а ол ышкаш объектилерниң терроризмден камгалалын хынаар талазы-биле ажылдарны уламчылаары эрге-жок чугула деп, ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак демдеглээн.

талазы-биле он бөлүктү тур-гусканын демдеглээн. Моон сон-гаар айыыл-халал озал-ондаан катаптавазы-биле социал объек-тилерде өртке удур айыыл чок чоруктуң байдалдарын өөренип көөр болгаш материалдыг дуза чедирер бөлүктү амгы үеде тур-гузуп турар. Оперативтиг айты-рыгларны Күрүне комиссиязының хуралдарыңа хүннүң-не шийт-тирлеп турар, Кызыл хоорай чагыргазының бажыңының №105 өрээлинде дежурный лаа-ашкыны график езугаар организастан, өрттен когараан хамаатыларның болгаш амы-тыныңдан чарылган улустун төрелдери-биле комиссия кижигүннери ужуражып турар.

Ноябрь 16-га чедир өрттен чок болган алды кижини орнукшуткан. Өлгөн кижилерниң төрелдериниң дилээ-биле бир кижини орнук-шударыңа чарыгдалдарны 7,8 муң рубльден 18 муң рубль чедир өстүрерин шийттирлээн.

Бистиң корр.

ДЕТКИМЧЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Кызылдың хоочуннар бажы-ңында немештир туткан чаа ажылдада кирген бажыңче өрт айылыңдан когарааннарны көжүрүп киирер ажылды ноябрь 16-да эгелзэн. Өг-бүлө бүрүзүңге бир өрээлди берген, орун-дежек дериг-херекселдери-биле хан-дырган. Чүглө ийи дугаар каътка чурттаар өг-бүлелерниң орунлары чедишпес болуп турар. Орта чурттаар кижилерни хүнде дөрт катап халас чөмгө-рер. Немей туткан бажыңга комендант, шагдаа, эмне-пунктулары турарын Екатерина Комбуевна чарылганнарга дыңнаткан.

Өрт үезинде амы-тыныңдан чарылганнарның хөөржүдүлгезин организастан Күрүне комиссия-зының даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.А. Барыбин ужуражылгага дың-дыг кылгаш, бо хемчегни органи-застан он бөлүктүң ажылын таныштырган. Хөөржүдүлгеге чарыгдар акша-көпеекти Чазак берген. Өрт айылыңдан амы-тыныңдан чарылган 26 кижиниң тозу таныттыңан, оларның алдызын хөөржүткен. Бо берге болгаш харысалгалыг ажыл уламчылап турар.

Өрттүң үңген чылдагаанын, буруулуг кижилерни тодарадыр истрелге ажылы канчаар чоруп туралар Тыва Республиканың прокуратурунун оралакчысы Б.М. Бадмаев чарылганнарга таныш-тырган. Республика прокуратуру К.И. Кудряевтиң, ИХЯ-ның сайыды С.П. Арениниң дужаалы-биле республика прокуратуразының болгаш иштики херектер яамы-зының дуржулгалыг ажылдак-чыларындан тургустунган бөлүк истрелгени кончуг оваарымчалыг болгаш хынамчалыг чорудуп турар. Өрттүң өөскүп үңген байдалын, чылдагааннарны тода-радыры-биле ол бажыңга чурттап турганнарны болгаш херечилерни байысаап, тайылбырын алыр болгаш өске-даа ажылдарны дүн-хүн чок кылырын уламчыла-вышаан. Истрелге доозулган соонда төп черлерге хынамчалыг экспертизаны эрттиргеш, өрттүң чылдагаанын болгаш буруулуг кижилерни тодарадырын про-курор чугаазыңа онзалап айыткан. Өрт айылыңдан амы-тыныңдан чарылган 26 кижиниң тозу таныттыңан.

Республика прокуратурунун оралакчызындан хөй санныг айтырыгларны салган. «Амы-тыныңдан чарылган кижилер таныттынмас болганда, оларны шуптузун кады акы-дуңма хөө-рүңгө орнукшудуп болур бе?» деп айтырыг салырга, ол хоойлуга дүүшпезин тайылбырлаан. Тускай технологиялыг экспертизаны эрттиргеш, оларны танаан соонда хөөржүдериң айыткан. Шагдаа, өрт ажылдакчылары өрт өжүре-ринге идепкейлиг киржир хамаан-чок, шаптыктап турганын, дериг-херекселдер чогуң, авангыр эвес ажылдаанын В.Тарначы, Ж.Иргит болгаш өскелер-даа чугаалааш, оларны буруудадыр бе деп айтырыгны салган. Ол бүгүңү истрелге соонда тодарадырын прокурор чугаалаан. Ужуражылга үезинде айтырыглар салыр, тайылбыр бээр, шүгүмчүлелдиг чүве чугаалаар күзелдиг кижилер хөйүн барымдаалааш, ол улустар республика прокуратуразында

ажылдап турар истрелге бөлүүңге барып чугаалап бээрин дугу-рушкан. Ыңчангаш оларның ажылдаар шагын кежээкиниң 20 шакка чедир узаткан. Ол ышкаш өг-бүлелер, кижилер чеже хире санныг, өртектиг дериг-херек-селдерден, идик-хептен когараан-нының данзыын тургузар болган.

ТР-ниң өөредилге сайыды П.А. Морозов өрт айылыңдан 12 өөреникчи амы-тыныңдан чарыл-ганы улуг каража-когарал бол-ганын, оларның бежин орнук-шутканын, 22 школа назыны четпезэн уругларны бо девис-кээрден ырак эвезе уруглар садиктеринде тургусканын дың-наткан. № 12 школаның өөреник-чилерин, студентилерни, сургуул-дарны кадыының байдалы эки болза, дүргөн өөренип эгелзэрин дилзэн, № 12 школаның өө-реникчилерин өөредилге номнары, дериг-херекселдери-биле ханды-раары сайыт аазаан.

Өрт айылыңга таварышкаш, январь-бүрү кемдээшкениң алган 24 кижини республика эмне-гелеринде эмнедип турар, олар-ның кады хүн келген тудум-на экижип ораарын ТР-ниң кадык камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар В.С. Ховалыг чугаазыңга айыткан. Өрттенген дөрт кижиниң кадыының байдалы элзэн аар, бир кижини Саян артыңче эмнедип чорудар дээр-ге ынавайн барган. Сес кижини удавас эмчиден үндүр бижир. Эм аймаа четчир, эмчилер даанган харысалгалыг ажыл-херезэн ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Тыва Республиканың улусчу банкызының удуртукчузу В.В. Исаков сөс алгаш, борта чурттаар өрттен когарааннарны хүнде дөрт катап халас чөмгө-рерин хүлээнип алган. Орта чарыгдар хөрөңгини Москвада «Межпромбанк» четчири-биле берген.

Өрт айылыңга таварыш-каннар кандыг-даа документилер чок арткан, оларны катап тургу-зар, кылыр ажылды канчаар организастана ужуражылгага кичээңгейлиг чугаалашкан. Тыва Республиканың паспорт-виза албанының килдизиниң начальниги А.П. Елизаров дыңнадыг кылгаш, 17 кижиге түр шыңзылганы тывыс-канын, бир неделя дургузунда бо ажылды доозарын ол аазаан. Чоорту паспорттары кылып бээр. ТР-ниң Хамааты байдалдар актылар бижидилгезиниң (ЗАГС-тың) эргелелиниң начальниги Н.К. Монгалыбий төрүттүңгениниң херечилелдерин болгаш өске-даа документилерни эргелелдин ажылдакчылары маңаа чедип келгеш, кылып бээр болган. Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының ТР-де депар-таментизиниң удуртукчузу В.С. Чаж-оол ажыл чоктарны ажылга тургузар, өөредир, кандыг дуза чедирер хемчеглерни алырын ооң ажылдакчылары бо хүннерде чорударын чугаалаан. РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Респу-бликада салбырының удуртукчузу В.О. Оюн азырадыкчыларын азы ада-незин чидиргеннерге социал пенсияны дораан кылып бээринге, ол ышкаш пенсияларга хамаа-рышкан айтырыглар бар болза, дүргөн шийттирлээринге пенсия фондузунуң ажылдакчылары беленин дыңнаткаш, кымга айты-рыг тургузарын, ооң телефонунуң дугаарын айтып берген.

Эрзин кожоун чагыргазының баштыгы А.Ч. Комбу индирге үнүп келгеш, бо ужуражылгада Тожудан өске кожоуннарның

удуртукчулары олуржуп турарын дыңнаткаш, бистер бүгү Тываның чону-биле бир дөмей өрт хала-вындан когарааннарда ханы качыгдалыгы илередип тур бис деп чугаалаан. Эрзин кожоун чурттуг дөрт өг-бүлө өрттен когараан, оларга дуза кылдыр 40 муң рубльди, өске когарааннарда бээр 30 муң рубльдин чылыг идик-хевин эрзинчилер чоруткан.

Психологтарның ажылдаарын уламчылаар, теле-дамчыдылга-ларга ол болган халаптыг өрттү көргүскен кадрларны ажыг-лаарын эвээдедир дилегини ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлуудулга палатазының депутаты З.Н. Сат кирген.

Ш.Д. Ооржак сөс алгаш, өрт халавындан когарааннарда улуг дузаны чедирген № 12 школаның директорунга, башкылар коллек-тивинге, Кызыл хоорай чагыргазының өөредилге килдизиниң даргазы Г.И. Гостевага, № 38 уруглар садының ажылдакчыла-рынга, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды А.Т. Конгарга, ооң оралакчысы О.К. Дамдынга, өрт-тенген, кемдээр кижилерниң амы-тынын камгалаар дээр дүн-хүн чок амыр-дыш чок ажылдаан эмчилерге болгаш өске-даа бо чугула хемчеглерге хаара тут-тунган кижилерге өөрүп четтир-гениниң чылыг сөстөрүн чугаа-лаан. Ол ышкаш РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сес мергежилдиг эмчизи келгеш, боттуг дузаны чедиргенинге база өөрүп четтирген.

Өрт болганының истрелгезин кончуг хынамчалыг чорудуп тургаш, буруулугларны ыяап-ла илередип тывары чугула айтырыг деп санаан. Удавас Москвага баргаш, РФ-тиң прокуратура-зының, ИХЯ-зының, федералдыг айыыл чок чорук албанының удуртукчуларыңа ужурашкаш, бо хай-халаптың чылдагаанын болгаш буруулугларны илереди-ринге чогумчалыг дузаны чеди-рерин дилзээр бодап турарын Чазак Даргазы чарылганнарда дыңнаткан.

Өрттен когарааннарның түр чурттаар оран-савазыңа иштики корум-чурумнун, арыг-шевериниң, өрттүң айыыл чок чоруун сагырының айтырыгларынга ол доктааган.

Ш.Д. Ооржак өрт айылыңга таварышкаш, чурттаар оран-савазы чок арткан өг-бүлелерге чаа бажыңнар туттуруп бээрин аазаан. РФ-тиң Чазаандан, Күрүне Думазындан, РФ-тиң Президент Административиязындан чурттаар чери чок арткан кижилерге бажыңнар тудуп бээр акша-хөрөңги бээрин дилзэн чагааны ол чоруткан.

Ужуражылга доозулган соон-да Ш.Д. Ооржак хоочуннар бажыңының немей туткан бажы-ңын өрээлдерин, столоваязын орта чурттаар кижилер-биле кады көрүп чоран. Бажың чурт-таарыңа таарымчалыг кылдыңан деп үнелелди бергеннер.

Чаа туткан бажыңның бир дугаар кадыңче № 38 уруглар садыңга чурттап турган 16 өг-бүлениң 70 ажыг чурттакчызы ноябрь 16-да көжүп киргеш, таарымчалыг байдалда чурттап кижилерни көжүрери дүүн уламчылаан. Ниитизи-биле бо бажыңга өрттен когараан 150 кижини чурттаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Хоойлужудулга палатазында

ӨРТ ХАЛАВЫНГА
ХАМААРЫШТЫР

Ноябрь 10-да Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ээлчеглиг хуралы бодунуң ажылын ол дүне болган өрт халавындан амы-тынындан чарылган кижилер дугайты качыгдал минутадын чарлааны-биле эгелээн. Депутаттар ол-ла хүн бо коргунчуг болушкунуң салдарларын болдунар шаа-биле чайладыр талазы-биле парламент комиссиязын тургускан. Ноябрь 11-де Хоойлужудулга палатазының Чөвүл хуралында депутаттар байдалга хамаарыштыр тодаргай хемчеглер чорударының дугайында шийтпирни хүлээп алган. Бирээде, когаралга таварышкан кижилерге кыш ажып алырынга тааржып болгу дег бажыңны тып, ону кыска хуусаада септел белеткээри негеттинер. Бо ажылды чорударынга эргежок акша түнүн Саң-хөө яамызының киржилгези-биле санап тодараткаш, бо чылдың бюджетинге чогуур өскерилгелерни кириери-биле сессия хуралын чоокку хүннерде чыырын депутаттар шийтпирлээн.

Боттарының талазындан өрт халавынга алыскан кижилерге дуза көргүзери-биле депутаттар 115 муң рубльди чыырын шийтпирлээн. Оон аңгыда чылыг идик-хеп болгаш өске-даа эргежок чүүлдер чыылдазын чорудуп эгелээн.

ТРАНСПОРТ ҮНДҮРҮҮ

Сессия хуралында транспорт үндүрүүнүң дугайында хоойлуга өскерилгелер дугайында хоойлу бюджет, үндүрүү болгаш банк айтырыгларының талазы-биле комитетинин хуралдарында чаңгыс эвес удаа Саң-хөө, экономика яамыларының, үндүрүү инспекциязының, автотранспорт бүдүрүлгелеринин төлээлеринин киржилгези-биле хынамчалыг сайгарылда чорутканының түңнелинде, депутаттарның деткимчезин алгаш, хүлээп алдынган. Хоойлунуң кол утказы автотранспорт эдилекчилеринге оруктарны ажыглап турары дээш онашкан үндүрүү хемчээлинин улгатканында болур.

Тываның автоорук эргелели транспорт

үндүрүүн улгаттырбайн, оруктарны септел, шынарын чогуур деңгелге тургузар арга чок дээрзин шынзыттышаан, айыткан үндүрүгнүң хемчээлин ийи катап улгаттырарын саналдаан. Депутаттар ук чонун, транспорт бүдүрүлгелеринин байдалын барымдаалап, чамдык чиигелделерни тургузары чугула дээрзин айыткан. Барык ай хире чоруп келген сайгарылганың түңнелинде, чонун хөй кезинин, эң ылаңгыя пенсионерлерниң, эдилелинде турар “Жигули”, “Москвич” дээш чижектиг күчүзү 100 аът күжүнге чедер чиик машиналар эдилекчилеринге онаажыр үндүрүгнү эрги хемчээлинге арттырган. Оон арткан автотранспорт хевирлеринге үндүрүгнүң хемчээли 1,5 – 1,75 катап улгаткан болгаш ортумаа-биле 100 рубльге өзүлдени тургускан.

Хоойлунуң база бир онзагай чүүлү үндүрүгнүң хемчээлин машинаның үндүрген чылындан хамаарыштырганы болур. Чижээлээрге, үндүргенден бээр беш чыл четпээн чаа автоустарның эдилекчилери беш чыл ажыг эдилелде турар автобус дээш үндүрүү төлөвиринден 600 рубль хөйүнү төлээр. Бо чүүл-биле депутаттар эргилээн машинаның септелгезинге үндүрер чарыгдалдарны барымдаага алганы ол.

Хоойлунуң сайгарылгазы чоруп турар үеде үндүрүү чыылдазын идепкейжидери чугула дээрзин депутаттар демдеглээн. Бо чылын үндүрүү чыылдазы план езугаар көрдүнгениниң барык чартык кезинин тургускан. Оон бир чылдагааны — үндүрүү чыылдазын чиигедиринче угланган хоойлулар чок болуп турарында.

ОЮННАР БИЗНЕЗИ
ДЭЭШ ҮНДҮРҮГ

Акшага чорудар оюннар бизнесси дээш үндүрүү дугайында хоойлуну Тыва Республиканың Чазаа ажылдап кылган. Амгы үеде Тывада бо хевирге үндүрүү хемчээлин доктааткан хоойлузу чок болганы-биле Федералдыг үндүрүү кодекизин езугаар сөөлгү үеде хөйү-биле көстүп келген акшага ойнаар автоматтарның ээлери болгаш өске-даа акшага ойнаар оюннар чорудуп турар сайгарлыкчылар үндүрүгнү эң биче хемчээлге төлөп турар. Чижээлээрге, бир

ойнаар автоматтан айда республика бюджетинче чүглө 1,5 муң рубль кирип турар.

Тыва Чазак болгаш үндүрүү органны бир автомат дээш чеди муң, бир оюн столу дээш 60 муң, тотализатор азы букмекер конторазы дээш 125 муң рубль чедир үндүрүү хемчээлин улгаттырарын саналдаан. Россия Федерациязының Үндүрүү кодекизин езугаар оон хөй хемчээлдиг үндүрүү онаары хоруглуг.

Депутаттар хоойлунуң авторларының саналын өөренип көргөш, оюн бизнесси Тывада ам-даа четче сайзыраваан дээрзин демдеглээн. Ынчангаш бир эвес үндүрүгнү болур-чогууру-биле көдүрүптер болза, ук бизнес шуут сайзырал албайн баар болгаш бюджетке бо бизнестин сайзыралындан шуут акша кирбейн барып болур деп санаан. Өске девискээрлеринин буржулгазы депутаттарның дадалгаашкынын бадыткап турар. Сайгарылганың түңнелинде авторларның саналдаан түнүнүн чартынынга доктаар деп шийтпирге депутаттар келген. Оон аңгыда депутат Анатолий Дамба-Хуурактың саналы-биле кожууннарга ук үндүрүү хемчээли Кызыл хоорайдан эвээш болур.

КЫЗЫГААР АЙТЫРЫ

Сессия хуралы бодунуң ажылын Чазак шагы-биле түңнээн. Аңаа октябрь 27-де моол-россия күрүне кызыгаарының Тыва участогунга кандыг чылдагаан-биле үш кижичок болганын, байдалды кижичидири чокка шийтпирлеп болур турган бе дээрзин кызыгаар албанының, Чазактын төлээлеринин киржилгези-биле сайгарып чугаалашкан. Кызыгаар отрядының командиринин оралакчызы Сергей Крыловтуң парламент индирден бодун турамык алдынып турарындан оон хүлээнген ажылынга хамаарылгазы көскү-дүр дээрзин депутаттар айыткан.

Кызыгаар чоогунда кожууннардан депутаттар Анатолий Дамба-Хуурак, Владимир Орус-оол олар кызыгаар албанының удуртулгазының бөдүүн чонга хамаарылгазы мурнунда турганындан ылгалдыг дээрзин шынзыдып демдеглээн. Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Виталий Вальков кызыгаар отряды-

ның удуртулгазы бодунуң чижээ-биле тускай чөпшээрел чокка кызыгаар ажар чоруктарны күткүп турар чадавас деп бе деп дадалгаан. Мындыг айтырыг салырынга барымдааны Улуг Хуралга адрес-тээн бүгү делегейинин бойдус камгалаар талазы-биле “WWF” организациязының чоруткан чагаазы берип турар. Ында айтып турары болза 2004 чылдың май 5-те Тере-Хөлдүн Моолга хамааржыр онза камгалалдыг девискээринге балыктап турган Россияның кызыгаарчылары Моолдун бойдус камгалал органны туткан. Туттурган кызыгаарчыларның аразында Кызылдың кызыгаар отрядының даргазы Алексей Сидневтин, оон оралакчызы Сергей Авдеевтин болгаш өске-даа фамилиялары айыткан.

Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюн чугаа бистиң-биле кожа, найыралдыг Моол дугайында чоруп турар болганда, аңаар сорулгалыг кызыгаар үрекчилерин шыгаап адары эргежок турган бе, олар, шынал-ла, кандыг-бир улуг айыылды тургузуп турган бе дээрзин айтырган. Ийи чурттуң кызыгаарчыларының аразында кады ажылдажылга чоруттунуп турар бе, ол улуска бодунуң девискээринче ажа бээр арганы бергеш, Россияның кызыгаарчылары оларны бодунуң девискээринге тудуп хоругдаар кылдыр дыңнадыг кылып болбас турганы ол бе? Россия биле Моолдун аразында туруп келген айтырыгларны шийтпирлээр тускай комиссия бар болгай, бо таварылгага хамаарыштыр Россияның талазындан ук комиссияның даргазы Гордеевке дыңнадыг кылган бе дээш, өске-даа айтырыгларны тургускан. Бо барымдаалыг айтырыглар кол нуруузунда хары чок арткан болганда, депутаттар хөй-ниитинин айыыл чок чоруунуң болгаш кызыгаар айтырыгларының талазы-биле Хоойлужудулга палатазының комитетинге байдалды тодарайт талазы-биле ажылды чорударын дааскаш, бо айтырыгга катап эглип келир, моон соңгаар мындыг чүүлдерни болдурбас сорулга-биле бүгү хемчеглерни алып дугайында шийтпирни хүлээп алган.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

Чагаалар аразындан

Буянный эмчилеривиске мөгейдивис

Республиканың херэженнер эмнелгезинде (перинаталдыг төп) улуг эмчинин оралакчызы ТР-ниң Кадык камгалалының алдарлыг эмчи Лидия Монгушевна Көк-оол база оон аныяк салгакчылары — эмчи Ольга Допчувна Салчак, анестезиолог Эльдона Николаевна Монгуш, гинекология салбырының эргелекчизи Римма Тюлюшевна Акша-оол, эмнелгениң улуг эмчи сестразы Рада Дайдин-ооловна Чимит, тускай постуларда эмчилер Чечек Көк-Хунаевна Карма, Алекма Кызыл-ооловна Аракчаа, кезиштин блогунуң

эмчилери Тамара Серен-ооловна Артык-оол, Чодураа Салаажыковна Монгуш, реанимация салбырының эмчи сестралары Марина Ичин-ооловна Монгуш, Ада Викторовна Күдер, амдангы аш-чемни белеткеп, аарыг кижилерге сагыш човаашкынын ажылдап турар поварлар Елена Васильевна Алексеева, Кара-кыс Донгаковна Мартак оларга солун дамчыштыр четтиргенивисти илердип олур бис.

Эмчи кижинин ажылы чымыштыг, чай чок, дүн-хүн дивейн, уйгучыдын чок ажылдап турарын

караавыс-биле көрүп, кайгал магададывыс. Оларның эвилең-ээлдээш, аарыг кижилеринин сагыш-сеткилин оожуктуруп билирин черле демдеглевес аргажок.

Ынчангаш кижилеринин амытыны дээш ажылдап чоруур ак халаттыг эмчилеривиске кадык-шылды, оларның өг-бүлелеринге чылыг-чымчак хөөннерни, сүт дег ак орукту күздөдивис.

№3 палатага эмнедип чыткан кижилер: Силимаа Тюлюш, Жанна Салчак, Азиата Хертек, Чойгана Хертек, Арина Ондар.

Шынзылгалыг аныяктар,
шылаг манаан кырганнар

Бистиң делгем, улуг чуртувус Россия Федерациязында янзы-бүрү хоойлулар-ла хөй. Оларның аразында пенсия болгаш хоочуннар дугайында хоойлулар — хамааты кижинин хүн бүрүде амыдыралыга ажылаттынар кол документилер-дир. Назылап кырааны дээш инвалид болганда база азырадыкчызын чидирген таварылгада хамаатыларга күнүндөн хөй түңнүп акшаны ай санында төлөп берип турар.

“Хоочуннар дугайында” Хоойлуда көрдүнгенин езугаар назы-хары дөгүй берген, үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап чораннар “Күш-ажылдың хоочуну” деп тускай хевиринин шынзылгалыг аныяктары. Бо шынзылгалыг аныяктары кымнарга тыпсып турар апарганын чер-черлерде чамдык ону албайн, ажыглавайн турар хоочуннар элдепсинип айтырыг көдүрүп турар. Амгы үеде 60 ажыг харлыг күш-ажылдың дыка хөй хоочуннарында бо шынзылга чок, а 40 хар иштинде чамдык аныяктар ам “Күш-ажылдың хоочуну” деп шынзылгалыг, автобустарга халас чоруп, бүгү-ле чиигелделерни ажыглап турар, а демги ол кырганнар эвээш-биче пенсиязы-биле автобустарга туда төлээш, ыңай-бээр чорук-херээн кылып ап турар, чиигелделиг алып ужурулг чүүлдерин долу өртеп-биле садып ап турар. Чамдык ындыг “Күш-ажылдың хоочуну” деп шынзылгалыг аныяк “хоочуннарны” сайгарып, бодал көөрге, чон-биле чугаалажырга, орта огулуг, үре-түңнелдиг кылган ажылы-даа билдинмес, кажан, кандыг күрүне шаңналы-биле шаңнатканы-даа дыңналбаан кижилер боор, ону

чүү деп билирил? Шынзылгалыг аныяктарны, шылаг манаан хоочуннарны, кырганнарны канчаарыл чээ?

Ынчангаш Чөөн-Хемчик кожуун баштыңы Н.Х.Куулардан кожуун төвүнге хоочуннар-биле ужуражылгадан эрттирерин дилеп тур мен. Кожуун чагыргазының баштыңының дорт киржилгези-биле хоочуннарга хамаарыштыр шийтпирлээр амыдыралчы айтырыгларны чок деп болбас. Бети кыдыы суур-биле кожуун аразында халас аргыжылга-даа дижек. Ону чоп кожуун бюджетинге киригеш, ажыглап болбас деп. Аш-чем садар чүгээр чиик өртектиг бичи садыг-даа ажыдып болгай-ла. Бир эвес күзээр, ол дээш туржур болза, ол черле бүдөр деп санаар мен.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Тере-Хөл кожуунда

жыларга бооладып каан.

Бо таварылга болган соонда, Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының болгаш кызыгаар шериинин база ТР-ниң ИХЯ-ның ажылдакчылары Кунгуртуг суурнуң чурттакчылары-биле ужуражып, Россия Федерациязының болгаш Моолдун күрүне кызыгаарының дугайында хоойлуларны база Кеземче кодекизинин талазы-биле тодаргай тайылбыр ажылын чоруткан. Оон-биле чергелештир Күрүне кызыгаарында болуп турар кем-херек үүлгедиишкениннин талазы-биле тодаргай түңнелин үндүргөн.

Тыва Республиканың прокуратуразының ажылдакчызы Ольга Бузыкаеваның чугаалап турары-биле алырга, эрткен чылын Россия Федерациязының 27 хамаатыларына 17 кеземче херээн болгаш үш даштыкы — кыдат болгаш ийи моол хамаатыларга кеземче херээн оттурган. Сөөлгү үш чылда Тыва Республиканың болгаш Моолдун тускай албанының кады чоруткан операциязының түңнелинде, күрүне кызыгаарының чурумун хажытканы дээш 20 моол сайгарлыкчыларның чөпшээрелин хавырган болгаш Моолдун кызыгаар заставазының үш начальниктерин эрге-дужаалындан халаан. Эрге-хоойлу органнының ажылдакчылары кожуунуң чурттакчыларының ортузунга профилактиктиг хемчеглерни чорудуп турар үезинде россия-моол кызыгаарының участогунда өске-даа корум-чурум хажыдышкыны илереттинген, ол талазы-биле истелге чоруп турар.

Мерген ОНДАР.

СУУР БОЛГАШ КУЛЬТУРЛУГ ДЫШТАНЫЛГА

- Октаттынган Культура бажыңы — ам культура ордузу.
- Культурлуг хемчеглер ажилдап алган акша-хөреңгизиниң күсели-биле эртип турар.
- Ол дискозал, спорт залы, теннис фойези, библиотека, “дириг-булуң” деп салбырлардан тургустунган.
- Оюн-тоглаалар, мөөрейлер, тематиктиг кезээлер, КВН-нер доктаамал эртип турар.
- Чурттакчылар таныттынмас кылдыр кеттинип алгаш, Культура бажыңынче шуужуптар.

Байырлыг кезээлер үезинде ук культура ордузунун эжиниң ажыдып кирген аалчы ында амгы сайзыраңгай үениң негелдезинге дүүштүр кылган шимелде, дерилге квасталгаларны магадап көөр: ханаларда көрүнчүктөр, боттарыла чырып турар янзы-бүрү сюжеттерлиг чуруктар, хөй янзы өңнер-биле чайыннаан хөгжүмнүг аялгалар. Ол бүгүдөн культурлуг хемчегге киржип келген кижилерниң ак хөйлеңнери, платьелери болгаш өске-даа өңүг идикхеви, арын-шырайы улам чырык, чиңгир өңнерлиг апаар. Ханаларда, дээвиерлерде куруг черлер чок, шупту-ла культура, чырыдышкыннарга хамаарышкан каасталга, шимелделер. Октаттынган турган эрги Культура бажыңын суурнуң чону ынчаар таныттынмас, онзагай кылдыр кылып алганын суму чагыргазының даргазы Андрей Александрович Салчак биске дыңнатты.

Культура одааның езулуг ажил-ижи-биле таныжар дээш оон директору Ульяна Макаровна Чаш-оол база культурлуг хемчеглер талазы-биле кол удуртукчу Салимаа Эртинеевна Кол олар-биле ужураштырыс. Оларның биске дыңнатканы-биле алырга, чаа соңгуттурган суму чагырыкчызы А.А.Салчактын деткимчези, дорт киржилгези-биле ук суурга культурла, социал амьдырал талазы-биле улуг ажилдарны чорудуп эгелээниниң соонда, 2000 чылдан эгелеп ук кезде Культура бажыңы республикада эк эки культура одаа деп үнелелди ап эгелээн. Оон 2003 чылда республиканың Культура бажыңының аразына эртен мөөрейге “Эң эки көдээ культура одаа” деп номинацияга бирги черни алгаш, ТР-ниң Культу-

Культурлуг хемчеглер талазы-биле удуртукчу С.Э.Кол.

ра яамызындан чаа хөгжүм аппаратуразын шаңнал кылдыр алган. Культурлуг хемчеглер талазы-биле удуртукчу Салимаа Эртинеевнаның чугаазы-биле алырга, культурлуг хемчеглер колдуунда культура одааның бодунун ажилдап алган акша-хөреңгизи-биле эртип турар. Ол талазы-биле олар боттары тускай планныг. 2003 чылда 7 муң рубльди ажилдап

Кундустуг Каа-Хем кожуунда эң эки суму деп санадып турар болза, ында көдээ культура ордузу республикада эң эки деп үнелелди база ап турары анаа таварылга эвес.

алыр планын олар 15 муң рубль кылдыр ийи катап ажыр күсөткенер. Бо чылын 15 муң рубль ажилдап аар планын барык-ла күсөдип апканнар. Харын-даа ажыр күсөдириниң кырында келген.

Кундустуг көдээ культура одаа “Хадыңчыгаш” деп дискозал (оон каасталгазын үстүндө бижээн), “Найырал” спорт залы, теннис ойнаар фойе, библиотека, дириг-булуң деп шак мындыг салбырлардан тургустунган. “Хадыңчыгаш” дискозалына дыштанылга, байырлалдар хүннеринде чон ортузунга культурлуг хемчеглер эрттиреринден аңгыда, куда, уруг дою, шайалга, төрүтүнгөн хүн демдеглээр дээн ышкаш, амы-хуу байырлалдар эрттиреринге чонга арендап турарлар. Аренда өртээ шоолуг-даа эвес, 500-ле рубль. Ону төлөп кааш, кайгамчык чараш дерилге-каасталгалыг, хөгжүм-аялгалыг дискозалга 3 шак иштинде байырлап ойнап-хөглээр чонга канчаар-даа аажок эптиг бооп турар. Ынчангаш ук суурнуң чону хамаанчок, ук культура одаан билер чоок-кавы суурлардан азы Кызылдан-даа чамдык кижилер амы-хуу байырлалдарын аңаа эрттирчээр.

Мурнакчы культура одааның ажилдакчылары ниити чылда эрттирер культуру планына Кундустуг суурнуң бүгү чонун хаара тудар хемчеглерни кирип ап турарлар. Кундустуг ортумак школазының башкыларын, херээженнер чөвүлелин, библиотека ажилдакчыларын хаара тудуп тургаш, 14 хар чедир, 15-тен 17 хар чедир уруглар, оолдар аразына культурлуг, билишкин уткашынарлыг оюн-тоглааларны, тематиктиг кезээлерни, КВН-нерни, мөөрейлерни эрттирп турарлар. Оон ынай 18 хардан 25, 25 хардан 40, оон-даа улуг хар назылыг кижилерге культурлуг хемчеглерни эрттирп турар.

Чамдыкта өске кожууннардан төрөлдөр кээрге, бажыңын улуг ээлери бажыңында чок боор.

“Ава-ачаңар кай барганыл?” деп школачы ажы-төлүндөн айтырарга: “Клубта дискотекалар турар” деп харыны алыры бо суурда чаңчыл болган. Чүге дээрге бо Кундустуг суурнуң чону культурлуг дыштанып билер. Байырлалче чалатпаан улус ынаар ис баспас, өскелеринге шаптык катпас. Черле ынчаш чоннуң культурлуг амыдыралынче Кундустуг суму чагыргазы, көдээ культура одаа улуг кичээнгейни салып турар. Чаа чыл байырлалдарында бал-маскарад үезинде суурнуң улуг-бичи чурттакчылары аңаа киржири-биле бажыңнарынга-ла маскарад хевин кеткеш (клубка эвес), кудумчуларже үнүп кээр. Ынчан көрге, Аза-кадай, Шулбус, Амырга-Моос, Даңгына, тоолдар маадырлары, кускун, бөрү, адыг-мажаалай кылдыр таныттынмас кылдыр кеттинген чурттакчылар культура одаанче шуужуптар. Ынчан кудумчу безин байырлал шинчи кирер. Ынчан кудумчуга ужурашканнар; “Кым сен?” деп чеже-даа айтырарга, маскарад кеткенер ыттавас. Чүгле бал-маскарад үезинде “Эң эки маскарад” деп мөөрей соонда арнын чонга көргүзөр. Шак ынчаар “Челээш” деп күш-ажылчы кооперативтин даргазы (суму чагырыкчызы А.А.Салчак) деткимче көргүскени-биле 2002 чылда эң эки маскарад кедип, көрүкчүлерге танытпаан киржикчини өңүг телевизор-биле шаңнаан. 2003 чылда эң эки маскарад дээш шаңнал база ындыг телевизор болган.

“Найырал” деп спортзалдың дерилгези дыка солун. Спортче оюннар эрттирер зал болбушаан, ол культурлуг хемчеглер эрттирер чер база болуп турар. Солун концерт, шилерни чон аңаа көөр. Спорт залындан көрүлдө залынче бичи када-ла хуула бээр. Бир ужунда чыып каан узун сандайларны көрүкчүлөр боттары-ла боттарына эптиг кылдыр салгылап аар.

Библиотека ажилдакчызы Татьяна Нестерова Неволлина ук культура одаанда бүгү назынында ажилдап келген. Суму чагырыкчызы А.А.Салчак ук библиотекада шагдан тура бар номнарның амга чедир кадагалаттынып артканы Татьяна Нестеровнаның

ачызы деп мактап чугаалады. Оон негелделин билер болгаш, номчукчулар номнарын белең чидирбес, ыяап эккээр. Амгы үеде библиотека арыг-силиг. Номчулуга залы куруг турбас, номчукчулар үзүлбес. Татьяна Нестеровнаның кадагалап арттырып алганы ховар номнар ам-даа бар.

Бисти эң сонургаткан чүүл — ук культура одаанда дириг-булуң. Ында аквариумда үш алдын балык, ийи уран-дойду куш (попу-гай), ийи индюк, бир койгун, бир шокар шакпас чылан бар. Уругларны бойдуска, дириг амытаннарга ынак кылдыр кижизидеринге ол дириг-булуң улуг рольду ойнап турар. Черле ынчаш бо культура одааның ажилдакчыларының чон ортузунга чорудуп турар ажылы дыка делгем, хөй янзы. Оон директору У.М.Чаш-оол суурга культура хемчеглери чорударына эң улуг рольду культурлуг хемчеглер талазы-биле кол удуртукчу Салимаа Эртинеевна Кол ойнап турар дээрзин онзалап мактады. Бо анык ажилдакчы план езууга эртер-культурлуг хемчеглерниң планын ажилдап кылгаш, киржир албан черлеринге, организацияларга, киржикчилерге үлөп, даалга берип, боду ол бүгүну удурттур. Бот дугайты ук суурга бичи када ажилдап турган үелеримде Кундустуг ортумак школазына Салимаа Эртинеевнаны бо-ла көөр кижимен. Ол башкылар, өөреникчилер-биле бо-ла ажилдап турар. Ада-иелер, улуг кижилер-биле бажыңнарынга азы культура одаанга кады ажилдап, оолдарны культурлуг хемчеглерже доктаамал хаара тудуп чоруур. Салимаа Эртинеевнаның чүгле суурунга эвес, республика иштинге культура ажилдакчыларының аразына болгулаан мөөрейлерге тиелекчи бооп тургулаанын көдээ культура одаанда чуруктардан көрдүвүс.

Ынчангаш Кундустуг суурда көдээ культура одааның найыралдыг коллективиниң чогадыкчы ажилына улуг-улуг чедишкиннерни күзеп, амы-хууда амыдыралына аас-кежикти йөрээп каалыңар.

Борис ОНДАР.
Авторнуң чуруу.

Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчунда бажыңга өрт үезинде когарааннарга дуза көргүскен организацияларның болгаш хамаатыларның ДАҢЗЫЗЫ

Агрофирма лабораториязы, Алексеева Светлана, Анатолий Александрович, Андалаев Семен Алексеевич, Андрюшина Галина, Анопов Виталий Алексеевич, Антонова Галина Яковлевна, Антонова Людмила, аптека № 20, Аржаа Оюмаа Олеговна, Асанович Наталья Дмитриевна, Асташкина Валентина, Афметеева Татьяна, Батурина Надежда Александровна, Баян Ирина Бээжиновна, Беганов Матвей Николаевич, Бегзи Валентина, Бегзи Регина Рафаиловна, Беленкова Галина, Богачев Владимир Георгиевич, Болотинюк Галина, Бостриков Федер, Боярченко Василий, Бушманова Елена, Вызова Ольга Валерьевна, Вареник Мария Федотовна, Васильева Елена Ефимовна, Владимир Александрович, Улуг Хуралдың Хоойлужулга палатасы, Вендерльх А.В., 31 Комсомольская кудумчунда 8 вартыралыг бажыңның бүгү чурттакчылары, ТР-ниң статүркуму, Губанова Нина Андреевна, Гуляев Владимир Протонович, Дадар-оол Маадыр-оол Донгаковна, Дамба Оксана, Дежит Антонина, Эге профессионал өөредилгениң департаментизи, уруглар бажыңы, Доможаков Николай, Доможакова Анна, Домучук Салбак Дыргый-ооловна, Донгак Татьяна Сарыг-ооловна, Дубинская Галина, Дубнова Ирина Александровна, Дундупай Тамара, Зиновьева Валентина, Иванова Светлана Петровна, Ирки Зинаида Наниловна, Игличева Лидия Павловна, Игольникова Наталья Петровна, Калга-оол-Салчак Анчымаа Салчаковна, Калугина Галина Васильевна, Канзай

Алдын-оол Кангаевич, Кара-Сал Венера Эрес-ооловна, Кара-Сал Михаил Эрес-оолович, Карашпай, Карипова Р.Д., “Азас” кафе, Килин Фотей Иванович, “60 хар ашканнарның” клубу, Комбуй Орлан Уйнук, Константинова Евгения, Корбут Мария, Коробейникова Наталья Сергеевна, Кривошеева Нина, Кужугет Роля Борбак-ооловна, Куулар Михаил Ким-оолович, Куулар Сергей Канчыыр-оолович, Куулар Ульяна Дамдыновна, Лама Вадим Содунам-ович, Лачугина Анна, РЛДП, Лебедева Альбина Викторовна, Лобанов Федор Иванович, Лопсан Вера Салчаковна, Лыкова Валентина, Любовь Александровна, Маады Дмитрий Вячеславович, “Малышок” сады, Макарова Евдокия Михайловна, Мангулова Татьяна Васильевна, Миндирясова Светлана, Монгуш Антонина, Монгуш Доруг-оол Алдын-оолович, Монгуш Каадыр Шолбан-оолович, Монгуш Саяна Маадыр-ооловна, Монгуш Сергей Сарыг-Хунаевич, Монгуш Урана Спар-ооловна, Монгуш Чечек Оттук-оолович, Мухамедгариев Фарид Валерьевич, МЧС, Намчыл-оол Светлана Канчыр-ооловна, Начын Оксана Александровна, Непомнящая Валентина Егоровна, Никифоров Игорь Борисович, Никифорова Мария, Норбу Адар-оол Матпакович, Норбу Шолбана Чаш-ооловна, Овчарова Юлия Николаевна, Околова Анна Ильинична, Ондар Аржаана, Ондар Вероника Хеймер-ооловна, Ондар Виктор Чылбакович, Ондар Елена Мергеновна, Ондар Маргарита Кенденовна, Ондар Р.О., Ондар Чейнеш Ховалыговна, Ондар

Шеңне Васильевна, Ондар Эдер-оол Шаравиевич, “Селена” КХЭ, Ооржак Геннадий Сундуевич, Ооржак Дандар Дандар-оолович, Ооржак Урана Монгеназыновна, Александр Калдар-оолович, Хереглекчилер эвилелиниң барааны мөөңү-биле садар рыногу, Очур Радиана Михайловна, Ооржак Юрий Биче-оолович, Оюн Луиза Санчатовна, Полещук Нина Семеновна, Полунин Юрий Петрович, Полякова Галина Андреевна, Прекудина Галина Николаевна, Прибытко Надежда Александровна, Прилулов Леонид Григорьевич, Кызыл хоорайның № 1 ПУ, Бай-Тайганың № 13 ПУ, Балгазының № 2 ПУ, Кызыл хоорайның № 4 ПУ, Чадаана хоорайның № 6 ПУ, Сарыг-Сеп суурнуң № 7 ПУ, Шагаан-Арыг хоорайның № 8 ПУ, Хову-Аксы суурнуң № 9 ПУ, Пуставов Владимир Николаевич в/ч 2061, Раздобрева Татьяна Григорьевна, “Каа-Хем” хөмүр-даш уургайы, Рачковскийлер, Республиканың мөөнөп садар баазасы, Аптечная, № 1 божудулга бажыңы, Рубанов Андрей Николаевич, Саая Олег Солун-оолович, Сарынова Альбина Сергеевна, Сарыглар Вадим Барышевич, Сат Оюу Кууларовна, Сат Татьяна Чамбыловна, Селешнева Елена Борисовна, Семенова Галина Васильевна, Семерья Марина Сергеевна, Семейкина Людмила Григорьевна, Сергеева Галина Александровна, Серен Кан-оол Доржуевич, Серпас Татьяна Дмитриевна, Смагин Крим Николаевич, Смирнова Ольга Николаевна, Сморгунова Ольга Григорьевна, Соскар Ольга Петров-

на, Хову-Аксы суурнуң № 9 КПТУ, Кызылдың № 1 КПТУ, Кызылдың № 10, 11 КПТУ, Старикова Тамара Парфильевна, Столярова Ирина Михайловна, Сувандин Иван Максимович, Суге-Маадыр Валерий Иргитович, Сухоносов Михаил Алексеевич, Саналга палатасы, Тавакай Алефтина Александровна, Татьяна Николаевна, Темникова Людмила Викторовна, Тимофеева Марина Викторовна, Турсинова Дусия Амыр-ооловна, Тулова Валентина Николаевна, Тутынина Галина Николаевна, Удум-бара Ч.А., Ускова Галина Ивановна, “Прогресс” өөредилге төвү, Факулина Лидия Карловна, Филиппова Надежда Васильевна, Фролова Анна Федоровна, Хагурская Нелла Ивановна, Халагаева Анна Владимировна, Хертек Варвара Сайын-ооловна, Хертек Раиса Кановна, Хертек Светлана Биче-ооловна, Хлапов Николай Николаевич, Хомушка Аяна Эрес-ооловна, “Сайзырал” төп, Төп рынок, “Преображения” хүрээ, Чамзырай Белек Биче-ооловна, Челокоев Экер Васильевич, Черкашина Галина Ивановна, Черкашина Елена Викторовна, Чернов Иван Витальевич менеджер компания “Пикра”, Чурук Галина Михайловна, Чымба Алдын Базыровна, Шарохо Олег Данович, Шахова Анна Анатольевна, Шашаев Петр Анатольевич, Шейкина Светлана Дмитриевна, № 1 школының өөреникчилери, ада-иелери, № 10 школа, № 2 школа, школа-интернат, Шнайдермайер, Шулуку Владимир Андреевич, Эрелчин Тимур Самбуевич, Юмбуу Хандымаа Байкараевна, 14 кижы адын адаваан.

КЫШ КОРГУНЧУГ ЭВЕС

Ак-Довурактың ЧЭТ-че (чылыг энергия төвү) кирип бар чыдырывыста каракка көстүр-ле чүве хөй хөмүр-даш болду. Ажылчыннарның чугаазы-биле алырга, бо хүнде ЧЭТ-те хөмүр-даштың курлавыры 3 муң тонна чедип турар, ол хөмүр-даштың көрдүнгөн курлавырындан ажып турар. Ниити курлавыр ЧЭТ-тиң декабрь айга чедир үзүктел чок ажылдаарын хандырып шыдаар.

“Кызылга көөрдө, Ак-Довурактың кыжы чылыг болур чер болгай, ак-довуракчылар таарым-чалыг кыштаар дээрзинге бузурел улуг” деп, ЧЭТ-тиң кол инженери Александр Александрович Дубков чугаалады. Бо күстен эгелээш ЧЭТ-тиң директорунда Красноярскиниң инженер-тудуг институтун дооскан, моон мурнунда бүдүрүлгениң кол инженеринге ажылдап турган Артур Эрес-оолович Куулар ажылдай берген. Моон мурнунда турган директорнуң оң холу, кол инженер болуп ажылдап тургаш, кышка удур шыңгыы белеткелди чорутканын ол чугаалады, ЧЭТ-тиң эргижирзэн технологтуг дериг-херекселдерин болгаш чылыг оруунда ажыглаар аргажок үрелген черлерни долузу-биле солаан. Чайын хөй километр чылыг оруун катап тургускан болгаш солаан. Ол дыка ажыктыг болган. Чылыг четкилериниң мастери Орлан Хомушкунуң чугаазы-биле алырга, айыылдыг чылыг

оруктарының участоктарына ак сеткилдиг септелгени чорутканы-биле бо кыжын озал-ондак эвээш болур боор деп турар. Станцияның бодунда дериг-херекселдерниң технологтуг кезээниң озал-ондак блогун долузу-биле чаартып солаан.

Ооң түннелинде Ак-Довурактың ЧЭТ одалга сезонун үезинде эгелээр аргалыг болган. Шупту хереглекчилер ооң иштинде, “Тудугжу” болгаш “Постоянный” суурлар чылыгны долу хемчээли-биле ап турар. ЧЭТ-те 8 котел доктаамал ажылдап турар, 2 котел — курлавырда. ЧЭТ-тиң турбина цегинде, турбина дериг-херекселдериниң машинизи Е.Б.Хомушка — эки ажылдап турар ажылчыннарның бирээзи. Ооң хүлээлгезинде насос четкилериниң болгаш бүгү-ле чылыгга хамаарышкан ажылдарның доктаамал, үзүктел чок ажылдап турарын хынаар, алыс түннелинде — Ак-Довурак хоорайның чылыг системаның ажылы оон хамааржыр.

Кол шиттиң оператору Н.А.Свяжина бүдүрүлгедө 11 чыл ажылдап турар, бодунуң ажылын эки билер. Кол 10 приборлар кандыг чүктүг ажылдап турарын хынап турар болгаш кандыг-даа үеде ЧЭТ-тиң кандыг-бир албанына команданы бериптир болур. Бистиң чоруп турар үевисте чылыг станциязының үзүктел чок ажылының харысалгазын ээлчег начальниги С.Р.Кулешова бодунга алган ажылдап турду. Ол бүдүрүлгениң аңгы-аңгы адырларына 7 чыл чедир ажылдап турар.

Чылыг станциязының эң кол котел цегиниң улуг машинизи Н.А.Алешин бодунуң дузалакчызы Мерген Куулар, Сылдыс Ооржак, Василий Куулар олар-биле кады ажылдап турдулар. Дөрт ээлчегниң машинистери 8 котелдун ажылын кончуг хынамчалыг хайгаараар, чүге дизе хоорайже кол чылыг оон үнүп турар. Бистиң салган айтырыгларывыска кончуг чазык, хөглүг харыялап турдулар. Ынчанмай канчаар, станция турум, үзүктел чок ажылдап турда, ажылчыннарның хөглүг турары черле чөптүг дээрзин эскердим.

Ак-Довурактың ЧЭТ-ке “аалчылар” үзүлбес. Ак-Довурак хоорай чагыргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралак-

Ак-Довурактың ЧЭТ-те

чызы В.В.Еромеев доктаамал ол бүдүрүлгеге келир. Энергетиктерге кандыг дуза херек болдур, ону шитпирлежиринге бодунуң үлүүн кирип чоруур.

Бүдүрүлгениң амыдырал хандырылгасына боттарының төлептиг үлүүн кирип турар ажылчыннарга: электри цегиниң мастери Ю.Т.Кунга, электрик-септекчи Р.Куулар, септекчи В.Крицкий, күш-ажылдың хоочуну М.Адыгбай болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Ак-Довурактың бо улуг бүдүрүлгезинде 204 кижжи бир демниг ажылдап, хоорайның чурттакчыларын чылыг-биле хандырып турар. “Ак-Довурактың ЧЭТ” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң директору А.Э.Кууларның чугаазы-биле алырга, бо чылдан эгелээш ак-довуракчыларның чуртталга бажыңнарынче берип турар чылыг көрдүнгөн хемчээлинге дүгжүп турар. Мону чедип алыр дээш бүдүрүлгениң ажылчыннары хөй чылдар иштинде туржуп келген. Энергетиктер бодунуң күзелинге четкен-даа. Ам хоорайжыларга кыш коргунчуг эвес.

А.ИРГИТ.

Ак-Довурак хоорай.

ШАҢНАЛГА ТӨЛЕПТИГ БОЛГАН

Чоокта чаа (октябрь 29-29-та) Москва хоорайга Россияның кооперация ажылдакчыларының профэвилелиниң Төп чөвүлелиниң болгаш Центросоюзтуң баштаар чериниң профэвилелдиң тургустунганындан бээр 70 чыл оюнга тураскааткан каттышкан байырлыг хурал болуп эрткен.

Аңаа ажыл-агыйның янзы-бүрү талаларын түңнө-вишаан, 2004 чылда уругларның чайгы дыштанылганын организаастаар талазы-биле конкурстун түңнелин база үндүргөн. Орта Кооперация ажылдакчыларының профэвилелиниң Тыва республика комитетиниң Чагытай хөлдө турар “Орленок” уруглар лагери 917 кижиниң кадыын быжыглап, эки ажылдыг лагерьлериниң санынче кирген болгаш Хүндүлел бижик болгаш диплом-биле шаңнаткан.

Бистиң корр.

ТУСКАЙ УГЛАНЫЫШКЫННЫГ

ДААРТА республиканың дүлей уруглар школазы 50 харлаар

Бо школа 1954 чылда Ак-Довурак хоорайга ажытылган турган. Баштайгы он чылдарда аңаа өөренип турарларга чурттаар, өөренир чер чок, түреничиг-ле турган. Өөреникчилер саны база эвээш турган. Ынчангаш үнү чок уруглар республиканың бүгү кожууннарында бар болганда, оларга школаны төпке тургузары чугула апарган. 1964 чылдан эгелеп Ленин кудумчусунда школага үнү чок уруглар өөрени берген.

Школаның эң баштайгы директору М.Н.Куркучаков турган. Ооң соонда А.С. Юрьев, Н.А.Дадокина, Л.М.Величко, В.И.Пуговкин, Б.И.Болдур-оол олар директорлаан. 1982 чылдан 2004 чылга чедир К.Д.Камзай-оол школаны удуртуп турган.

Амгы үеде чаа директор — А.О.Пирингиле. Школада ниитизи-биле 130 өөреникчи (72-зи шуут дүлей, 58-и кошак дыңнаар), 36 башкы, 31 кижизидикчилер бар. Оларның иштинде дээди дефектолог эртемниг — 11, дээди эртемниг — 32, тускай ортумак эртемниг 4 башкы бар. Кижизидикчилерден 23 кижжи дээди, 8-и тускай ортумак эртемниг бооп турар. Дээди категорияның 11, 1-ги категорияның 13 башкылары бар.

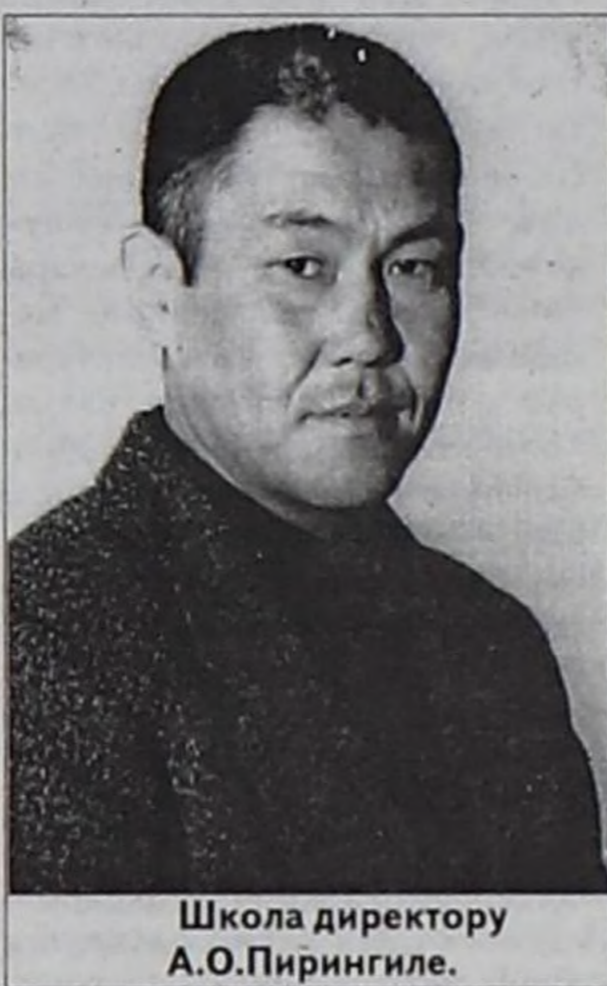
Школада өөредилге-кижизидилге ажылы тускай угланыышкынныг. Уруг бүрүзүнүң кайы хире дыңнавазының (дефектининиң) аайы-биле тускай арга-дуржулга хереглеттинер. Уругларның үнүн, чугаазын үндүрүп алырда, дараазында сорулгаларны чедип алыр:

а) уругнуң дыңнаар шаанга даянып тургаш, чугаазын, үнүн үндүрүп алыр;

б) таарымчалыг байдалды тургузар;

в) төрзэн чурт, ада-иезиниң төрөл харылзааларын билерин чедип алыр.

Школаның өөредилге талазы-биле эргелекчизи, РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, дээди категорияның башкызы, сурдопедагог И.С.Сонам-Байыр хөй чылдар дургузунда ажылдап келген. Ол аныяк башкыларга методиктиг

Школа директору А.О.Пирингиле.

дузаны чедирип, өөредилгениң шынарын бедире талазы-биле улуг ажылды чорудуп турар. Неделя санында эртемнер аайы-биле солун ажылдарны чорудуп, түннелин үндүрүп турар. Эртемнер аайы-биле методиктиг каттыжыышкыннарның ажылы эки. 1-ден 7-класска чедир өөреникчилер бирги хевириниң, а 8-класска эгелеп ийиги хевириниң программалары-биле өөренип турар. Школаның доозукчу класстары 4 чыл улаштыр күрүнө шылгалдаларын тудуп келген. Ол шылгалдаларның түннелдери эки бооп турар. Доозукчулардан Санкт-Петербург

хоорайда дээди өөредилге черлеринде өөренип турарлар бар. Чамдык доозукчулар Челябинск, Новосибирск база Кызыл хоорайларда тускай ортумак өөредилге черлеринде хеп болгаш идик даараар мастерлер кылдыр өөренип ап турарлар.

Уругларның дыл-домаан тургузарының талазы-биле эң-не кол ажылды “слухоиктер” чорудуп турар. Бо специалистер тускай шпатель-биле уругларның дылын янзы-бүрү турушче салып тургаш, үннерни адаарын чедип алыр, чок үннерни дилеп-тып тургаш салыр. Мындыг берге, нарын ажылды аныяк специалист Ч.П.Хертек чорудуп турар. Ол башкыларга семинар кичээлдерни эрттирип, методиктиг дузаны чедирип турар.

Класстарда парта бүрүзүнде быжыглаан хөй өөреникчилер ажыглаар үн улгаттырар аппараттар эргижирзэн, чаа аппаратураның өртзө аар болганындан ону садып алыр арга чок бооп турар.

Школада үре-түннелдиг ажылдап чоруур башкыларга: М.Д.Хургулек, К.Ч.Аракчаа, И.С.Сонам-Байыр, Г.Т.Кара-Сал, С.Б.Доржу, Ч.О.Маады, В.А.Анопченко, А.Б.Хомушка, А.Ш.Базыр-Тараа, К.Д.Камзай-оол, Э.Г.Трубицина, З.Н.Воронина, А.С.Сарыглар, О.А.Куулар, А.П.Карлова, Г.В.Хаметова, Е.Н.Манзанов, В.Баклыков, М.Б.-К.Сумуя олар хамааржыр.

Кижизидилге ажылының талазы-биле директорнуң оралакчызы, бирги категорияның башкызы Н.О.Донгак — хөй чылдар дургузунда ажылдап чоруурларның бирээзи. Ооң билдиги удуртулгазы-биле уругларның дыл-домаан үндүрер дээш янзы-бүрү көргүзүг материалдарын бижип, кылып, хыналда ажылдарны үргүлчү эрттирип турар.

Өөреникчилер кайгамчык салым-чаянныг, спортка, уран чүүлге сундулуг. Бичини класстар-

Өөреникчилер кичээл үезинде.

дан эгелээш оолдар спорт секцияларынче барып турар. Ооң түңнелдери көстүп, школазының, республиканың адын Москва, Ростовна-Дону, Красноярск, Абакан хоорайларга болгулаан маргылдааларга чедишкыннерни чедип алган чемпионнар бар. Стол теннининге, дзюдо хүрешке Россияның каш дакпыр чемпионнары болганнар-даа хөй. Эрткен чазын дзюдо хүрешке 12-ги класстың өөреникчизи Дженни Чамыян Москва хоорайга Россияның чемпионнадынга киришкеш, мөңгүн медальды чаалап алган. Дүвендей Чечек-оол — чурттуң ийи дакпыр чемпиону. Оларның чедишкыннеринге улуг үлүг-хуузу Россияның, Тываның алдарлыг башкызы Е.Н.Манзанов кирип чоруур.

Школада “Сылдысчыгаш” деп танцы болгаш имнеп тургаш ырлар ансамбль тургустунган. Ооң барбаан-четпзэн чери ховар. Ансамбльдин таваан салганнарга Урана Делгеровна Эртин, Саяна Доржуевна Монгуш, Орлан Анай-оолович Куулар олар хамааржыр. 1997 чылда Москвага инвалид уруглар аразына болган бүгү Россияның фестивалына 119 регионнардан эң шыырак болуп, лауреат атты чаалап алган. 2002

чылда Красноярск хоорайга болган инвалид уруглар аразына көрүлдө база тиелекчилер болганнар. Бо бүгү республикадан дашкаар үнүшкүннерге республиканың Уруглар фондунун даргазы Сара Монгушова Ооржак улуг дузаны чедирип турарына өөрүвес аргажок.

Уругларның идик-хевинин, удуур өрээлдерде орун херекселдериниң арыг-шевери, деригезин интернатта улуг кижизидикчи башкы Л.И.Мижит хайгааралга алган. 50 чыл оюн демдеглээри-биле интернат чаарттынып, хөй ажылдарны кылган. Улуг байырлал бүдүүзүнде школага улуг үлүг-хуузу кирип чорааннары адал каайн. Оларга З.Ф.Зябрева, Л.Г.Афанасьева, Л.Г.Гомолицкая, Ч.Х.Куулар, Р.Е.Лаптухова, Н.Н.Игнатьева, Г.А.Матюшова, Н.А.Шелепова, А.Н.Чернятьева, Е.А.Павлова, З.Н.Кукарина, Т.С.Нурзат хамааржыр. Школаның юбилейи-биле, эргим башкылар болгаш өөреникчилер!

Алдын-кыс САРЫГЛАР. Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы.

ПЕДАГОГИКА

Мөңгүлекте – меңги чечээ

Меңгилер шыпкан Мөңгүлек—Бай-Тайганың сүрлүг, чараш болгаш ыдык бедии. Ооң эдектеринде меңги чечектери часты бергенде, кайгамчыктыг хуулгаазынның, кижиниң сагыш-сеткилин ала-чайгаар өөртүп, хей-аьдын көдүрүп кээр.

Күскү эртенги хуннун алдын херелдери Мешкен-Хөлдүн ак-көк көрүнчүк дег кырынче чажыптарга, салгын-хатка бырлаңнаан, ооң чалгыларынга чөлээш ышкаш, чеди өңнүг болуп хуула бергеш, хөлдүн мага-бодун каас-шиник кириптер. Хөлге дүннээн куштар ойнап, самнап, оларның янзы-бүрү аялгалары катчып, улуг хөгжүм болу бээр. База бир чаа хун немежип, амыдырал эгелээн дээн медээчи ол. 1954 чылдың ноябрь 12-де хойлар коданындан үнүп турда, Мешкен-Хөлдүн кыдыына турган кадарчы Доос-каарак оглу Коңгарның өөнгө өөнүн ишти Чанзан уруу Сер-жиңниң эьди аарый берген. Бай-Тал суур чоок болгаш кош аьттарлыг шапкынчы эмчини чалап эккелген. Өртемчейге өл-чейлиг хун чаштың алгызы өгнүч иштин долуп, өөрүшкүнү эккел, чырык черге төрүттүгөн. Конгар-ларның өг-бүлезинге улуг аас-кежик— бир кижини немешкени ол. Олчазы кыс болган. Иени чиигедип божуткан эмчизиниң ады-биле ортун уруун Анна деп адап алганнар. Эртенги одарында эрээн шокар мал-маган хөлдүн кыдыын чараш угулза-биле каас-таан мындыг онзагай агаар-бой-дустуг оранга кижини төрүттүнери аас-кежик болбайн канчаар.

Бичии Аннаның школачы чылдары Чадаананың дугаары бир ортумак школазынга эгелээн. Тываның база бир төөгүлүг чери—Чөөн-Хемчик кожуунун Шами, Теве-Хая суурларынга хеймер даай-авазы Долуш Салчаковна Тундешаваның өг-бүлезинге 8 чыл школазын доозуп турда, эртемге салым-чаянныг болганын ооң башкылары эскерип, ону Кызылдың ийи дугаар ортумак школазынче өөренири-биле чоруткан. Эртемнерниң делгемнеринче орук ынчаар ажыттыгын. Кызылдың ийи дугаар школазын эки дооскаш, Кызылда күрүнениң башкы институтунун физика-математика факультетинге кирип алган. Студент чылдар солун болгаш берге-даа болза, күзел күштүг турда, ону чедип алыры белен дээрзи билдингир. Чылдарның эртип турары билдиртпес, өөредилгеже чүткүлдүн дүлгээзини ындыг. Анна Салчаковна башкы институтун чедишкенин дооскаш, бодунун баштайгы күш-ажылыч копказын Чадаананың үш дугаар школазынга эгелээн. Ада-иелер-биле ажыл, эртемниң талазы-биле чаа арга-дуржулгаларны ажыглап турганы, ооң башкы ажылынын чедишкенин дүлгүрү болуп турган. Ол-ла школаның башкызындан директорунга чедир ажылдаан. 1995 чылдан эгелеп Кызылдың башкылары билин бедидер институттун өөредилге талазы-биле проректорунга чедир өскөн. Бо удуртукчу ажылынга республикада арга-дуржулгалыг

башкыларның ажылын деткип, оларга эртем-практиктиг дузаны чедирип, башкылар ажылынын чажыттарын ажыдып, башкы-лаашкынның шынарын көдүреринге улуг үлүг-хуузу кириген. “Эки кылган ажыл — элечитпес алдар” деп үлегер домакта утка-ла бар. Анна Салчаковна Ооржактын күш-ажылын ТР-ниң Чазаа үнелеп, ол ышкаш РФ-тиң

өөреникчилерлиг болурун күзедим, эргим башкылар”. Анна Салчаковна башкылар-биле чугаалажып билир, оларны чаа-чаа чогаадыкчы ажыл-ишче хей-аьт кириптер, шыңгыы негел-делиг удуртукчу деп билир мен. Тыва Республикага улус өөредилгезиниң хөгжүлдезинге ак сеткилдиг күш-ажылы-биле үлүг-хуузу кирип чоруур Анна Салчаковнаны, Мөңгүлектин меңги чечээ ышкаш чонунга бараан болуп чоруур, Бай-Тайганың база бир салым-чаянныг, берге болгаш буянныг мергежилдиг ховар кызы деп мактап болур мен. Ол черле хөөредиг эвес боор.

Анна Салчаковна — башкы мергежилден аңгыда, дөрт

Улус өөредилгезиниң ямызы деткип, ону “Россия Федерациязының улус өөредилгезиниң тергиини” деп хөндүлүг атты тывыс-кан. Чонунга бараан болуп чорууру — чолдун экизи дижири болгай.

Анна Салчаковна Ооржакты 1998 чылда Тыва Республиканың өөредилге ямызының сайыдынын бирги оралакчызынга томуйлаан. Бо хуннерге чедир ол ажылында ак сеткилдиг, башкылаашкын ажылы республикага бедик деңгелге чоруп турзун дээш күжүн, энергиязын харамнамай, бодунун удуртукчу, организаакчы талантызын көргүзүп, ажылдап чоруур чаңгыс черчуртуумга чоргаарланып чоруур мен. Анна Салчаковна амгы үениң школазының чедишкениннериниң үндезини үш орук дажы дег, адырлып болбас тудуш харылзаада деп санап турар. Ону тодаргайлаарга мындыг: бирээде, башкылар, өөреникчилер коллективин шын удуртуп билири, ийде, өөреникчилерге келир үеде мергежилин школага шилип ал, улаштыр дээди, ортумак өөредилге черлеринге эртем чедип алыр кылдыр быжыг билигин бээри, үште, ада-ие-биле ажылды күштелдирери. 2001 чылдың №4 “Башкы” журналынга Башкылар хунунге уткуштур Анна Салчаковна Ооржак республиканың башкыларынга мындыг күзээш-киннерни чугаалаан: “Угаанныг, бот-тускайлаң, харысалгалыг, чогаадыкчы угаан-бодалдыг

урууларны өөредип, кижизиткен төлептиг ие. Ооң өөнү эр эзи юстицияның майору Мөңгүн-оол Адыварович Ооржак ТР-ниң Иштики херектер ямызының организаакчы кем-херек үүлгедик-кининге удур демиселиниң 6-гы тускай килдизиниң улуг истекчизи болуп ажылдап чораан (ол ам бистиң аравыста чок). Улуг уруу Асель — Кызыл хоорайның улус судунун ажылдакчызы, уруу Сай-Суу — Санкт-Петербург хоорайның саң-хөө академиязының банк херээниң талазы-биле экономист мергежилди чедип алгаш, амгы үеде Москва хоорайда ол-ла мергежилниң аайы-биле Плеханов аттыг экономиктиг академияның аспирантуразында өөренип турар. Оглу Чингис — Кызылда күрүне лицейинде 11 класста, хеймер уруу Айгуль республика лицейинде өөренип турарлар.

Анна Салчаковна Ооржак ноябрь айда 50 харлаар. Бо чурттап эрткен үезинде улус өөредилгезиниң шугумунга 30 чыл үре-түннелдиг ажылдап келген. Ынчангаш меңги чечээ алдын тайга—Мөңгүлектин өөрүшкүзү, чоргааралы болуп, сүлде сылдызы чырык, хей-аьды бедик чорзун, өөрүшкү-маңнайы кызыгаар чок элбек, буянныг ижиниң оруу ак болзун деп йөрээп, чонунун үнелел деткимчезинге төлептиг болганынга өөрүп, моон-даа соңгаар эки ажылдаарынга бүзүрээр бис.

Көк-оол САЛЧАК.

Бай-Тайга кожуун.

“БУЯННЫГ ШКОЛАВЫС” ДИЖИР

Республиканың ырак-узак кожууннарының кайы-даа сумуларынга чедер бергеш, ында школаны кижини часпас, дораан эскерип каар. Чүге дизе көдээ суурларда школар — сумунун кол одаа-дыр. Кежээки үеде болза харын Культура бажыны кол бажың апаар. Кажан, кайда хей улус чыгып, хөлзеп турар болдур,

болбайн канчаар.

Шуй ортумак школазында кол нуруузунда ол-ла школаның доозукчулары башкылап турар. Оларның хей кезини дээди эртемниг. Бир дээди категорияның, 15 бирги база 18 ийги категорияның — шупту 47 башкыны аныяк директор Андрей Чагырович Кара-Донгак удуртуп турар. А директорнун

бичини суурга ол кол одаг апарбас аргажок.

Шуй сумузунда ортумак школа, шынап-ла, хей ажы-төлдүг өөренип турары, чылыг, чырык бажыңы-дыр. Та каш чылда туттунган школа чүве ийик, бичини, эрги хевирниң бажыңы-дыр ийин, ынчалза-даа кире бээрге, аяныг, чырык, чылыг, өңгүр, чараш. Мындыг бажыңга уруглар, хей чон чыгып турбайн канчаар.

Бир магадаан чүүлүм, чоокта чаа Шуй ортумак школазынга чогаалчы Лидия Иргиттиң чогаадыкчы ажыл-ижинге тураскааткан кежээ болган, аңаа чогаалчылар, журналистер кириштивис. Башкылар биле школачылар-ла чыгыр ыйнаан деп бодааным, кайда чүвөл, сумунун бүгү коллективтериниң ажылдакчылары, чурттакчы чон, улуг назылыг пенсионерлер дээш, кымнарны чок дээр. Школага болган солун кежээге суурнун чурттакчылары хей-биле чыгып келирин магададым. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, бир талада, школа коллективиниң хөндүткелдин бадыткап турары ол ышкажыл, а ийде — шуйжуларның сонуургак, чаа чүүлдерни билип алыксаар сеткилин көргүзүп турары ол-дур. Оон аңгыда школа башкыларының чон-биле сырый харылзаазының бадыткалы оон тода кестүп келир-дир. Улуг назылыгларның идепкейлиг, сонуургак, чаа чүүлче чүткүлдүү оларның салгалдарына, өзүп олар салгалдарына дириг үлегер-чижек ышкажыл. Бичини школачы үезинден-не школазының делгем коридорунга кандыг-даа солун хемчеглер, оюн-тоглаа болурга киржи өөренип болгаш суурнун улуг назылыг чурттакчылары бөгүндаа школазынче өөрүшкүлүг кээп, чай кадында-ла аңаа эрткен хөгүлү чылдарын сакты кааптарлар. “Буянныг школавысты!” деп кижини бүзү сеткил-сагыжы хөлзеп чугаалаар. Социал-педагог башкыларның улуг үлүг-хуузу демдеглээри артык эвес боор. Оларның дүн-хүн чок ада-ие болгаш уруглар-биле ажылдап келген ажылынын бир түнели-дир. Ындыг буянныг, солун бажыңга ажылдаары, өөренири аас-кежик

оң болгаш солагай холу болуп ажылдап турар башкылар — директорнун өөредилге талазы-биле оралакчызы, Улус өөредилгезиниң тергиини Ольга Окпан-ооловна Ооржак болгаш эртем-методика талазы-биле оралакчызы РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хөндүлүг ажылдакчызы Зоя Шыдыраевна Кочаа олар-дыр. Арга-дуржулгалыг бедик башкыларның деткимчези улуг.

Школаның администрациязы коллективтин материал-техниктиг баазанын быжыглаар дээш хей ажылдарны кылып турары илдең. Үжөн өөреникчи чурттаар интернатты катап тургускан. Шупту өөреникчилерни изиг чөм-биле хандырап сорулга-биле кагдыган столоваяны ажылдадып эгелээн. Интернат уругларына чунар-бажыңны туттуруп берген. Артык акша-көпөөк тывылбас үеде бо бүгүнү кылып алыры амыр эвес херек дээрзи билдингир. Беш класс-кабинеттерни стол, сандаилар-биле четчелээн. Башкыларның күжү-биле кабинеттер дериттинген. Ынчалза-даа химия, физика кабинеттериниң дериг-херекселдери эргижирээнин, лабораторлуг, практиктиг кичээлдер эрттиреринге херек чүүлдер чедишпезин башкылар айтытты. 374 өөреникчиге үш-ле компьютер бар. Ынчангаш кижини бүзү-биле ажылдаарына ол таарымча чок болуп турар.

Башкылар коллективи “Улусчу чаңылдарга үндезилээн экологтук өөредилге болгаш кижизидилге” деп угланышкын-биле ажылдап турар. Өөредилге, кижизидилгениң кол үндезини — кичээлди шын, чогаадыкчы езу-биле тургузуп, быжыг билигин өөреникчилеринге берип чоруур башкыларга: А.К.Хирлиг, М.К.Донгак, Л.Д.Шойдан, Р.С.Сүрүн, Р.Д.К-Донгак, А.О.Хертек, Ч.Н.Куулар, О.Х.Донгак, С.М.Хертек олар хамааржыр. Олар шупту — суурнун хөндүлүг кижилери-дир.

Уругларның хостуг шагын чөп ажыглаарын чедип алыры-биле школада 25 бөлгүмнер болгаш секциялар ажылдап турар. Ынчангаш школа кажан-даа ээнзиревес ужуру ында. “Буянныг бажыңга улус-чон чыгыр” дижири-даа чөп.

Светлана БАЛЧЫР.

Эрткен вектиң 60 чылдарының төнчүзүндө бистиң полктуң өске дивизионунга шериг эрттирип турган Бай-Тайга чурттуг О-Делег Валерий бир катап казармага таваржып келгеш, мындыг чүвени чугаалай-дыр. Ону командирлери кыйгырткаш, Сибирьде «Решеткалар» деп демир-орук станциязынче чорудупкан-дыр. Ол Решеткалар деп чер бодунуң адын бадыткап, хей сангыг херектенер лагерлеринден тургустунган болган. Валерийни чалаан журу ол лагерлериниң бирээзинге тыва херектен кижжи аар херек үлгеткеш: «Орус дыл билбес мен» дээш, дедир тепкеш турупкан, ынчангаш ону очулдурукчу кылдыр апарган чүве-дир. Ооң чугаазының уламчызын утупкандыр мен, чүгле «Решеткалар» деп сөс сагыжымга артып калган.

Тудуштур хайындырып каан шаараш демирлер – решеткалар дугайында бодал, Кызылга болган коргунчуг өрттү телевизорга көрүп, радиога дыннап, солуннарга номчуп база оон тын-менди үнген улус-биле ужурашкаш, Паротурбинная 7 «а» бажыңның хуюкталган орнун көрүп тура, ала-чайгаар-ла баштан үнмейн баар болду.

Амгы бо хүнде Кызылда хоорайның удуртукчу даргалары-даа, сайыттар-даа, Дээди Хуралдың депутаттары-даа, коммерсантылар-даа, студентилер-даа, өөреникчилер-даа — өске кымнар-даа демир решеткалар артында өөрүшкүлүг ажылдап, өөренип турарлар. Бодум база 90 чылдарның эгезинде черде турар бажыңымның соңгаларын акша төлеп тургаш, решеткалап алгаш, амыраанын-даа аажок. Оон бир катап, а бир эвес эжиктен өртхалап үңзе, дириг моон үндүмөс дээрзи бажымга чык дээн. Боданып тургаш, кудумчу талазында соңгаларның решеткаларының кадаглар үттерин алгыдып кагдым. Бүдүү тейлээш, кандыг-бир айыыл болза, решетканың кыдыында кадагларны хол-биле күш үндүрбейн, уштуп октаптар кылып алганым ол. Ынчан харын сеткилим ам-на оожургаан, өртхалапты кым билер дээр силер, кандыг-даа чылдагаан-биле, кажан-даа тыпты берип болур болгай.

Амгы бо хүнде бүдүн Тыва хамаанчок, улуг Россия бүрүнү-биле решеткалар артында чаштына берген болгай. Мурнувуста – решеткаларны, артывыста – демир эжиктерни улуг өртек-даа дивейн, салдыртып алгаш, кайы-хире айыыл бисти манап турарын бодалывысче-даа чоокшулатпас бис. Оорлардан камгаланып турарывыс ол болгай. Шынап-даа болза, кижжи оорлаптар хире апараларывыска аът бажы алдын, бөрү бажы мөңгүн бар бе? Шаараш демирлер-биле кажаланып алган бажың-балгадывыста эң-не улуг эртинге – ал-боттарывыс, ажы-төлүвүс, үнген-кирген чонувус эвес чүве бе! Бис бо өртемчейде өрттээ тывылбас эртинелерни – кижилерниң кызыл тынын камгалавайн, дуу норка кежи тон, бөрт, өңнүг телевизор, магнитофон деп үези кээрге элей бээр, үрелип каар идик-хепти, эт-септи камгалап-кадагалааш турупкан бис. Күрүнөвистиң удуртулгасы-даа шак ындыг угаадыгны биске сыгап турар болу берген, бо амыдыралда үнелиг чүве – кижжи эвес, оон өңчү-хөрөңгизи, акша-көпөез. Ынчангаш шагдааларның-даа, даргаларның-даа айыткалы ол, решеткалар-ла, демир эжиктээр-ле. Ооң ужурундан Кызылда, та чеже шак ындыг шаараш демир-

лер хайындырар, изиткеш согар, калбак демирлерни эжиктер кылдыр кезер фирмалар тытып келген чүве. Улуг күрүнөвистиң шак ындыг угаадыының түннелин Тыва чурту ноябрь 9-10 дүнезинде Кызыл хоорайга көрдү.

Дорту-биле чугаалаар мен, бир эвес бо өрт он ажыг чылдар бурунгаар совет үеде болган болза, чаңгыс-даа кижжи амытынындан когаравас турган. Чылдагааны – ол үеде кара-бажыңдан аңгыда, кандыг-даа бажыңның соңгазынга шаараш демир – решетканың чыды-даа турбаан. Паротурбинная 7 «а»-га өрттенген улустуң решеткаларлыг соңгалар артындан алгы-кышкызын «Чаа век» телекомпаниязының операторунуң тырттырган чүүлүндөн көрдүвүс, дыңнадывыс чоп. Соңгаларда решеткалар турбаан болза, шагдаалар-магдаалар, өрт шериглери, чүнү шериглери бис дээр улус чокта-

тудугларны Тыва чуртунга кым, каяа өжүрүп чоржук аан? Кызыл-Мажалыкка, Шемиге, Сүт-Хөлге, Эрзинге культура бажыңнары, өске-даа черлерге эрги школалар хей чоннуң караанга-ла өрттенип калгылады. Ол бүгү мынчага дээр өртчүлерге өөредиг болбаан бе? Паротурбинная 7 «а»-ның дөрт талазындан долгандыр туруп алгаш, дөртөн-даа өрт машиналары суун чаштырган болза, немей-ле өжүрүп шыдавас турганнар. Соок суг хөрлээлээн чалбыраашка деггеш-ле, бусталып калыр. Ону биле тура-ла, кижилерни, кээргенчиг кижилерни, камгалавайн, эрги чудуктарны, шиферни камгалаарын кыскап херээ чүл? Бо айтырыг кижжи бажыңга канчап-даа сыңмас. Кызылдың барык бүгү бажыңнарының, ол хамаанчок иштики херектер черлериниң, МЧС-тиң база чадалчок, бирги каъттарының соңгалары решеткалыг дээрзин

РЕШЕТКАЛАР

даа, чурттакчылар боттары-ла боттарының амы-тынын камгалап аар турганнар. Харын-даа бо решеткалар турда безин, бир эвес республиканың иштики херектер ямызы, өрт шериглери – МЧС ажылдакчылары кижизиг, эриг баарлыг, сагыш човаачал бооп, адак соонда боттарының шериг даңгыраа езугаар хүлээлгезин күүсеткен болза, шаараш демирлер артында ажы-төлдүң, эр, херээжен улустун, шуптузун эвес-даа болза, хей кезин камгалап аары чайлыг турган.

Чоокта чаа телемедээлерге өрт шериглери – МЧС ажылдакчылары, шагдаалар, эмчилер Кызыл чоогунга өрт айыылы болган өөредилгезин көргүстү. Шупту кайгамчыктыг белеткелдин көргүскеш, «эки» деп үнелел алганнар. Ол чүгө оюн, а херек кырында айыыл кайда сен че? Бис сеңзэ көргүзүптер бис! деп оларың бо ийин.

Олар профессионалдыг шылгалдазын Паротурбинная 7 «а»-га ылап-ла көргүскеннер. Оюн үезинде шылгараан өртчүлерге, шагдааларга, тывалал чугаалаарга, эрин, кызын көргүзөр үе ол болган. Херек кырында эмчээчилерниң, шагдааларның чүнү кылып билерин, дорту-биле чугаалаарга, чүнү-даа кылып билбесин чүгле Тываның эвес, улуг Россияның чону көргөн. Өрт машиналарының шлангызы чарык болганын, шагдааларның таакпылап каап, машиналарының иштинден өрттү хайгаарап, алгы-кышкылыг өрттенген улуска дуза кадар дээн улусту ынаптайн турганын карактыг улус көргөн, кулактыг улус билер.

Чер кырында өрт 2004 чылдың ноябрь 9-та Кызылга бир дугаар көстүп келбээн болгай. Өрт шериглеринге кижжи канчап сүме кадар боор, өрт-айыыл үезинде камгалаар эң үнелиг чүве, үстүндө чугаалааным – дириг кижиниң амы-тыны деп. Россияның-даа, даштыкының-даа өске черлеринде шак ынчаар ажылдап турар, а Тывада сыр дедир. Өрт машиналары халдып келгеш, мурнунда он базым черде решеткалар артында кээргенчиг ажы-төл, арат чон чаннып, тейлеп, дуза дилеп, оода чаш уруун шаараш демирлер аразындан үндүрүп чадап турда, өртчүлөр дүш чок чарык шлангызын хергеш, хөрлээлээн чалбыраашты чаштырып эгелээ. 30, 40 чыл болгаң, дыттан кылган

олар билбес турганнар бе? Кедергей эки билерлер, ынчалза-даа оларның удуртулганының негелдезинде кижжи амы-тыны сөөлгү чергеде турганы-биле решеткалар болур 5-8 мм чиңге демирлер оора тыртыптар ытпак баштыг, тростар чок болган ужурунда болгу дег. Трос чок-даа болган болза, ийи шыраак эр келгеш, хол-биле решеткаларны оора тыртыптар арга турган болбайн аан. МЧС ажылдакчыларын бо-ла көөрге, чырык, чылыг бажыңнар иштинде янзы-бүрү демир-дес кезер хачыларың делгеп алган, көөргөткен тургулаарлар ийик, ам херек апарганда оозу кайыл? Азы анаа улус караа чаап өөренигеннер бооп база чадавас. Өртчүлөрнүң кижжи амы-тыны ийиги чергеде кылдыр санап турарын дорт телефиз үезинде оларның улуг даргазы боор, үш улуг сылдыстыг, сандайында чайганып оор, ырзайтыр каттырып оор эрден көскү болду. Оон бодун агартыган сестеринде кижжи дугайында илиг хире бодал-даа чок, «7 минута», «12 машиналар» де! Мындыг хей кижжи амы-тыны-биле холбашкан болушкун минуталар, машиналар, өртчүлөр, шагдаалар, кылган, кылдынмаан айтышкынар, чардынган акша-көпөек, инструкциялар, дужаалдар, комиссиялар саны-биле хемчээлтинмес. Мында хемчээл чаңгыс – амы-тыны алдынган кижжи саны. Олар кайыл? Артындан кызыл отка чидирткен улус камгалап, решеткалар тура тыртар орнунга, шагдаалар харын-даа шаптык кадып, дуза кадар дээн улусту ырадыр идип турганын билер бис. Совет үениң шагдаазы, өртчүзү турган болза, кандыг-даа кадыг решетканы джи-биле-даа үзе ызырып тургаш, боду өрттенип-даа тургаш болза, өскелерни камгалаар турган. Ам чүнү көрдүвүс? Амыдыралда ылап шылгалда чедип кээрге, оода дың чаңгыс шагдаа, өртчү оода чаңгыс чаш уруг камгалап алды бе? Эрес, маадырлыын, даңгыраангын шынчызын кым деп шериг хептиг кижжи көргүстү? Тываның өртчүлери – эмчээчилер-даа, шагдаалары-даа, тыва езу-биле эрин эвес, хоозун черге эр ат астып чоруурун бүдүн чуртка боттары-ла тодараттылар. Ноябрь 10-да Милиция хүнүнге бистиң шагдаа ажылдакчыларының чырык белээн көрүп билдивис.

Эскерип чоруурга, шагдаа

Хай-халаптың соон дарый

ажылдакчыларының чаңгыс-ла эр хей болуп турар ажылы бар, дорту-биле чугаалаарга, ажылдаа эвес-тир ийин ол. Олар элээр, чурумнуг, дыңнаачал чонну хоруруунга кедергей мергежээн. Билдингир-ле боттарының күзели-биле эвес, үстүндө удуртулгандан айтышкын ындыг хевирлиг. Байыр-наадым, концерт-театр черлерге олардан хей кижжи-даа чок, «Ынаар барба! Бээр кылаштава!» деп хоруп-ла эгелээр. Хүреш үезинде кандыг ийик, та 50, та 100 шагдаа хүреш шөлүн долгандыр дириг көжээлер дег кылдыр сырая берген, адаанда улуска орта чүве-даа көргүспес тургулаарлар. Медерелдиг чон чурумну билбес эвес, адак дие, дөрт азыгга дөрт шагдаа четчирдир. Оларның боттарынга-даа ары хүннү бадыр та чүнү кадарып

саны ам-даа билдинмес болгай. Кайы-даа деңнелде айтырыг чаңгыс бооп турар, бо болушкунга буруулук кижжи кымыл? МЧС, Чубайстың энергетиктери, хоорай, республика Чазаа, Сибирь Федералдыг округ удуртукчулары аразында маргыжып, тодарадып турарлар. А херек кырында кым буруулуун төре-херээн кыры-биле-даа болза, сайгарып билер кижжи чиге чугаалап боор. Мында ниити чуртталга бажыңының эрги болганы-даа эвес, токту өжүрүп, кыпсып-кывыспайн турганы-даа эвес, чурттакчыларның акша төлөвээни-даа буруу болбаан. Хей чон амы-тыны-биле санашкан өрттүн уржуу – амыдыралывыс байдалында. Маңаа тайылгырны ийи аңгы чарар алаар. Бирээде, өрт болган ужуру – чон ажыл чок болганындан сайгылгаан, чылыг өрттээ төлеп шыдаваанында, оон ужурундан оларны өжүрерге, боттары улуг токтуг ТЭН-нерни азы чем хайындырар электроплиталарны кожупканында. Мындыг таварылгада дүүн чаа-даа солуп каан проводтар улуг токка изээш, изоляциязы эсти бергеш, аразында дегжи берип чалбыштыг частышкыны бериптерлер. Россия Чазаа капитализм оруун шилип алгаш, ажыл чок кылып алган чонун «акша төлөнер!» деп чүү-даа болу бээр, оларның боттарын буруудадып өөрениген. Ийиде, ол хайлыг шаараш демир – решеткалар эвес болза, ам кажан-даа дыңнавазывыс каткы, чугаа дириг артан турар ужурулуг угбаларывыстан, думалары-выстан үзүктелбес турган. Бо кара баарлыг решеткаларны салган ужурувус ажылы чок чон кызыл хырнын дүптөп аары-биле эт-сөвивис, аш-кемиенис оорлавазын дээш камгаланган аттыг чыдарывыс ол. Ылап оорларга решетка-даа, демир эжик-даа моондак болбас ийик. Капитализм оруун шилип алганывыс – бистиң кайгыдалдарывыстың кол чылдагааны бо.

Кижжи амытан айыыл бодунун эддинге дегбээнде, билбес чүве дээн. Амгы электри тогу неперенгей ажыглаар үеде кажан, каяа өрт айыылы кыптыгып болуру билдинмес. Ийи дугаар ындыг айыылды каяа-даа катаптаттынмазы-биле бир дугаарында бүгү республикада уруглар садтарының, школаларның соңгаларында решеткаларны ап октаары негеттенип келген. Эт-септи оорлатпазы-биле эжик аксында чылыг черде хүндүс таңныылдар бооп олурар шары дег эрлерни шаанда дег, чагы кедиргеш, холунга боо тудускаш, дүне школазын азы уруглар садын долгандыр таңныылдаттырыптар. Амгы үеде-ле таңныыл кижжи чылыг өрээлде соңга решеткаларынга даянып алган тамчыктыг хонар болу берген чүве-дир. Кызылда өрттенген Паротурбинная 7 «а» дег, ниити чуртталга бажыңнары ам-даа эндерик болгай. Оларның чурттакчылары-даа, хуу-даа бажыңнарлыг улус бо таварылгада өрт шериглеринге-даа, корумчурум тудар ажылдакчыларга-даа идгезэн херээ чок, боттарынга-ла бүзүрөп, решеткаларны белени-биле адырыптар кылдар аргазын тып чогадыр апарган-дыр. Кижиниң тывынмазы аайлыг эвес, думчукка тулганда, бызаа сугжу болгай. Бүдүн чуртувус, республикавыс-даа решеткалар-биле дуй кажалаттына берген-даа болза, бистер сеткил-сагыжывысты ол шаараш демирлерге кажалатпайн, улуг айыылды чырык бодалдарывыс-биле өжүрүп шыдаарынга бүзүрелдиг бис.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Богун — Бүгү-делегейниң таакпыдан ойталаар хүнү

ТААКПЫ ТЫРТАРЫНДАН ЧАРЫЛГАНЫМ

Хүнде хөй таакпы тыртар кижилер бир чыл дургузунда организминге 1 кг кузум сиңирип ап турар. Ол кузумну арыглаар дээш хөй күш үнер. Кузум—эң айылдыг бүдүмөл, ол ракаарынын тыылдырып болур.

Таакпылап чоран чуртталгамдан канчаар чарылганымны таныштырып көрей. Таакпыдан адырлып алырын күзеп чоруурларга, ылаңгыя аныяктарга, мээң сүмем дуза болу бээр чадавас.

Бирээде, аныяамда бир-ийи хүн таакпыны шыдажып тургаш тыртпайн барганымда, дашкаар үнүп келгеш тынгылаарга, өкпе-хөрекке агаар хос-хос кирер, магалыг чүве. Таакпыдан ойталаарының дугайында ном-брошюралар номчааш, кезек када таакпыны каап турган мен.

Ийде, эмнелгеге чыткаш, хүннүң-не таакпы тыртарын эвээжедип тургаш, шуут тыртпастан мен. Ол хевээр таакпыны каапкан мен деп бодаан мен. Таакпылаан улусту көөрүмгө, артык ажыл кылган,

шүүдээн, чамдыкта кээргенчигдаа апарган. Ийи ай иштинде көңгүс таакпылаваан мен. Ынчал тургаш, кажыыдал үезинде "ажырбас боор" деп бодаан сеткилим-биле бир папирос тыртыпкаш, ол хевээр база катап таакпылап эгелээн мен.

Мен ышкаш таакпызын каапкан кижиниң таакпылап турарын көргөш: "Канчап таакпың катап тырта бердиң?" дээримге: "Хондур өөрлерим-биле көзөрлөп хонгаш, олар таакпылаарга, шыдашпайн база каттыжа бердим" деп харыы берди. Ынчангаш катап таакпыны тыртарынга бичии-ле

идиг херек хевирлиг.

Уште, 2001 чылдын октябрь 18 дүнези эртип, эртенгиниң 4 шак үезинде аарып-баксыраанымдан кузуп эгеледим. Печка эжинин ажыткаш, кезек-кезектеп, 2-3 таакпыны тыртыптым. Улам-на кускум кээп, бажым аарыры кедерей бээрге, "оода мону октаптайн, адыр" дээш чедир тыртпаан таакпымын отче кири октаптым.

Шууту чүвениң үнүп турар дөзү таакпыда-дыр кылдыр боданыпкаш, бодумну шуут-ла "таакпыны октавит" деп дужаапкан хире мен. Ол-ла хевээр таакпы тыртары шуут утундурган.

Таакпыны кааптар дээш туржуп, чадажып-ла чордум, бичии-ле черден ону ажып үнгеним ол. Чүгле күштүг күзөлсорок херек болду.

Дегут ДЕМЧИК.

Чаа-Хөл суур.

ЧУРУМЧУДАР ҮЕ КЕЛГЕН

Мен Кызылдың №10 ПТУ-зунуң чаны-биле эртип чоруп тургаш, ында эртен, дүште, кезээ ширбиттинип турар аштакчыны бо-ла көөр кижилер мен. Ол Александр Викторович Сарыг-оол дээрзи деп бир ооң-биле чугаалашкаш, билдим. Девискээрин үргүлчү арыг тургузар, доктаамал аштаткынып турар, дыка кезээ кижилер болган. Учлище дашты ширбээ-ле 5 чыл бооп чоруур. Ооң аштап турар черин эртен, кезээ хөй улус бокталдырып кааптар. Ынчангаш хүнде үш катап ширбири.

Александр Викторович чүгле девискээрин арыг тургузуп турар эвес, училищениң даштында шала чуган суг төгер улуг оңгарны, бок төгер улуг доскаарны тургускан. Часкаар чечек тарыыр черлерни бажың-

ны долгандыр кылган. Эки ажылы дээш училищениң баштаар чери А.В.Сарыг-оолду шаңнап-даа келген. Ооң-биле чугаалажырымга, ол таакпылаар улуска дыка хөңнү чок болду. Учлищеде өөренип турар сургуул оолдар хамаанчок, уругларның таакпылаар болганы ону кайгаткан. Чапсар үезинде сургуулдар азырларга, арыглары бажыңга чыгып таакпылай бээрге, ерт үнген дег, көк ыш дээрже шөйлү бээрин ол чугаалады. Оон таакпызының артыын турган черинге-ле октап-каш баар. Аштакчының ажылын безин хүндүлөвөс бооп турарын ол эпчоксуруп дыңнатты. Ону бодаарга, башкылары таакпы дугайын оларга чүнү-даа чугаала-вайн турар хире.

Эрткен-дүшкен кижилер караанга сургуулдар чапсар үезинде харамдыгып маргышкан

чүве дег таакпылаар болганнар. Чаны-биле улуг кижилер эртерге, эгенмес-даа. Бо таакпылаавас кижиге олардан кээр чыт дыка багай. Оларның каага ынчаар таакпылап өөренип алганын кижилер кайгаар. Чоокта чаа РФ-тиң Күрүне Думазы таакпы дугайында хоойлу хүлээп алган. Аңаа даянып алгаш, үен-даян таакпылаар чорук-биле шыңгыи демисежир үе келген. Дээди, ортумаак өөрөдилге, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге таакпылаарын чурумчудары эргежок чугула. Таакпылаары арагалаашкындан дудак чок хоралыг дээрзин кичээнгейге ал, удуртукчулар шыңгыи хемчегни алып ужурлуг.

Чайрылыг ОНДАР.
(Алдын-оол Ондар).

Кызыл хоорай.

ӨЖҮРҮП ТУРАРЫ ЧӨПТҮГ БЕ?

Ол талазы-биле тускай шиитпир хүлээп алза эки

Делегейниң бүгү чурттарында электротехника сайзыраан бо үеде кижилерниң ажыглап турар бүгү-ле эт-херекселдери электри энергиязы-биле харылаалыг апарган. Ол херекчок бистиң республиканың чамдык малчын коданарында безин аалдар электри чырынын ажыглап, телевизорну көрүп турарлар болгай. Ынчалза-даа чамдык чурттакчылыг суурлар электри энергиязын доктаамал ажыглавайн турары хомуданчыг. Ооң тодаргай чижээнге бистиң ырак-узак, кыдыг-кызыгаар кожууну-вустун төвү Хандагайты суурнуң мырыңай чанында кожа чыдар Солчур суурну хамаарыштырып болур.

Бистиң суурга электри чырыны бо чайдан бээр орта чырываан. Октябрь айда шуут чырык бербейн турган. Чамдыкта бичии чырыкты бергеш, дүне өжүрүп кааптар. Ооң чылдагааны бистиң суурнуң чурттакчылары электри энергиязында хөй өрелиг деп турар. Ол, бир талазында, чөптүг айтырыг, электри энергиязын ажыглаан соонда, ону ай санында доктаамал төлөп турары бистиң хүлээлгевис болур ужурлуг. Ынчалза-даа сөөлгү сандараашкыныг, ужу-бажы билдинмес чылдар-

дан эгелээш, бо хүннерге чедир электри энергиязын ажыглаан дээш доктаамал төлөп турбаан өг-бүлөлөр, албан организациялар бар.

Шак мындыг чоруктуң уржуундан түренип байдал тургустуна бергени бо. Ынчалза-даа чырык өртээ дээш бүдүн суурнуң өг-бүлө бүрүзү төлөвейн турар эвес болдур ийин. Ону ай, квартал санында доктаамал төлөп турар өг-бүлөлөр суурда хөй. Таптыг хынап көөр чүве болза, ол өре-ширениң эвээш эвес кезин албан организация черлеринге хамааржы бээр болдур эвеспе. Суурда школалар, садиктер, кудуктар дээш, өске-даа албан черлери хөй электри энергиязын доктаамал ажыглап турар. Че харын, каш чылдар улай чырык өртөөн төлөвейн, ону херекке албайн турган өг-бүлөлөр бар, харын. Бир эвес шак мындыг кызагдалдыг хемчеглерни алып деп барган чүве болганда, ол төлөвейн турар улустарнын, организацияларнын чырынын үзе кезип, хемчезэн алза.

Суур өрелиг дээш электри энергиязын бербейн баар болза, электри черлеринге каража-ла болур-дур. Мындыг берге байдал-

дың тургустунуп келген чылдагааны — мурнуку чылдарда ажылдап турган удуртукчуларның база чырык өртөөн чыып чоруп турган санаакчыларның буруузу. Олар доктаамал хыналдаларны чорудуп, чондан, организациялардан чырык өртөөн төлөттирип ап турган болза, мындыг түренип байдал турбас турган ийик. Сөөлгү чылдарда эвээш-биче-даа болза, пенсия, пособие болгаш шалың акшазы үезинде үнүп турар ышкажыл. Олардан чүге доктаамал төлөттирип ап турбазыл?

Бо берге байдалды өөренип көргөш, Солчур суму чагыргазы өг-бүлө бүрүзүндөн беш-беш чүс рубльди (марафон хевир-биле) төлөзүн деп турар. Эвээш пенсия, пособие ап турар улуска ол дээр-ге дыка хөй акша болуп турар. Чырык өртөөн төлөвейн турар өг-бүлөлөргө, ол таарымчалыг болбайн канчаар. Төлөп турар кижилерге каража-ла болур-дур. Ынчангаш бо берге байдалдың талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алыры негеттинип турар.

Динов МОНГУШ.

Бөлүк чурттакчыларның мурнундан.

Өвүр кожуун. Солчур суур.

Внимание, внимание!

20 ноября 18 часов на телеканале "Новый Век" состоится очередной розыгрыш лотереи 11 тиража "Олча-Удача". Розыгрывается огромное количество призов: аудио-видео-бытовая техника, а также денежно-вещевые призы от 5000 до 10000 рублей. Специальные призы: музыкальные центры от сети магазинов "КВАНТ" (ул. Чургуй-оола, 9) стиральная машина-автомат "Самсунг" от магазина "ТЕХНИКА" (ул. Ленина, 42), уголок мягкой мебели от мебельного салона "СВЕТЛАНА" (ул. Оюн Курседи, 151), сертификат на 10000 т. рублей от магазина "Дом у Дороги" (ул. Рабочая, 250), сертификат на 15000 т. рублей от сети магазина "БЕТА" (ул. Бухтуева, 1 и ул. Кочетова, 3) супер-приз — уголок мягкой мебели.

Денежно-вещевая лотерея ТИРАЖ 00

"Олча-Удача"

№ []

Цена билета 50 рублей

розгрыш на канале "НОВЫЙ ВЕК" 18.00 часов

А И И Н КЕЖИН САДЫП АЛЫР БИС

Диң кежин доктаамал, улуг өртеке-биле садып ап тур бис. Хүннүң-не 8 шактан 18 шакка чедир ажылдаар бис.

Адреси: Каменистая кудумчузу, 15. Мурнунда Садыг ямызы турган бажыңда.

"ЭХНАТОН" БААЗА ЧАЛАП ТУР

Баазада садып турар аш-чем аймаа:

дээди болгаш бирги сорттуң далганы, бир шоодайның өртөө 360 рубль, шоодай чигир — 860 рубль, оодурба 25 кг — 75 рубль, макарон кылыгылары — 13,90 рубль (кг), крупалар: гречка — 15 рубль, рис — 17,50 рубль, пшено — 8 рубль, өске-даа крупалар бар, үнүш үзү 23 рубльден өрү өртектиг, кондитер кылыгылары: печенье 23,50 рубльден өрү, карамель — 34 рубльден өрү, шоколадтыг карамель — 55 рубльден өрү өртектиг.

Лаазада тушенка 17 рубль, хоюг сүт 13 рубль. Консервалаан чемнер: щи, борщ, рассольник 13 рубль. Йод холаан дус, йодтуг холумактар, майонез, кетчуп, томаттыг паста, кисель, компоттар, соктар бар.

Бистиң адресивис: Загородный переулок, 19 "А", склад №3. Телефону 5-38-40, "Эхнатон" бааза.

"ЙОД-АКТИВ"

Россияның медицина академиязының эртемденнери кижиниң угаанын эки ажылдадыр "Йод-Актив" деп эмни ажылдап кылганнар.

Бир эвес бистиң медресели-вистиң эки ажылдаарына 150 микрограмм йод херек турган болза, бистиң хүн бүрү чир аш-чемивистен 40-50 микрограмм йод ап турар бис. Ылаңгыя бистиң республиканың девискээринге чурттап турар кижилерниң организминге йод чедишпейн турар дээрзин улгас ужурлуг бис. Бир эвес ал-боттарывыс, уругларывыс "Йод-Актив" четтирип, организми-висти немелде "чемгерер" болзувусса, хүнде 100 микрограмм йоду ап болур бис. Японияда чоннуң чир чеми йод-биле байлак далай продуктуларлыг. Ынчангаш японнар дыка угааныг, шыдамык. Барыын Европада болгаш Америкада чурттакчылар боттарын йодтуг эмнер чип, "чемгерип" турар. Бистер, тывалар, база олардан үлегер алырывыс эргежок чугула. Ынчангаш, аданелер, өөреникчи уругларыңарга "Йод-Актив" деп эмнерден садып берип турунар. Бир эвес олар шала кошкак өөренип турган болза, чүгээр апаар, оон чоорту эки өөреникчилерге санады бээр. Ук эм организмиге хора чок. Канчаар ижерин бижинде айтып каан.

Сендимаа САДИ.

Кызылдың курсанэпидхай-гаарал төвүнде аш-чем гигиеназы салбырының санитар эмчизи.

РФ-тиң Пенсия фондунун ТР-ниң Ак-Довурак хоорайда, Барыын-Хемчик кожуунда эргелелдери — күрүне албан черлери ТР-ниң Пенсия фондунун Ак-Довурак хоорайда эргелели — күрүне албан чериниң кол бухгалтери Чодураа Окпан-ооловна Борашка ооң авазы, социал ажылдың хоочуну

Суур Хомушкуевна БОРАШТЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң ораакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нийтилел-политиктиг кидис — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдөз ажыл-агый, үлөттүр юлдистери — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9196. Чагыт 142.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Э ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яаманың Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечиледиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетининиң Курчакенко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.